

СВЯТЫЙ

КРЕСТЪ

ПАВЛУСЪ КЪ СЪВЪТЪ ОУЧЕН

ЖИЗНИ СЪ ОУЧЕН КЪ СЪВЪТЪ

ВЪ СЪВЪТЪ СЪ ОУЧЕН

СВЯТЫЙ
КРЕСТЪ
СЪ ОУЧЕН
КЪ СЪВЪТЪ
ВЪ СЪВЪТЪ
СЪ ОУЧЕН

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
БУГО-ДНІСТРОВСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО
ОВІДІОПОЛЬСЬКЕ РАЙОННЕ ТОВАРИСТВО
(ПОДНІСТРЯНСЬКА ПАЛАНКА)

І. В. САПОЖНИКОВ

КАМ'ЯНІ ХРЕСТИ
СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ
(XVIII - перша половина XIX ст.)

*“Воскресають лише там,
де є могили...”*

Ф. НІЦШЕ

Видавництво «Чорномор'я»
м. Одеса, 1997

ББК 63.3 (4УКР)5
УДК 974.74 «17/18»

Книжка є підсумком праці автора по пошуках кам'яних намогильних пам'ятників - хрестів, стел, надгробків в степах Нижнього Подністров'я. Вперше публікуються матеріали щодо цих унікальних витворів народного кам'янорізного мистецтва даного регіону і узагальнюються усі дані про кам'яні хрести запорожців, опубліковані з середини ХІХ ст.

Крім того, автор розглянув питання первісного заселення краю і міста Одеси православним населенням, роль у цьому процесі українського козацтва, представників інших національностей, а також вік окремих сел і селищ.

Для істориків, краєзнавців, викладачів історії, студентів, школярів - усіх, кому не байдужа історія рідного краю.

Відп. редактор - д. і. н. Л.Л. Залізник

Рецензент - кафедра історії України Південно-українського університету

Переклад українською мовою - Т.С. Приходченко

Фінансова підтримка - СП "Платон".

Видання друге — перероблене та доповнене

Сапожников І.В.

С 19 Кам'яні хрести Степової України (ХVІІІ - перша половина ХІХ ст.) / Ін-т археології НАН України; Буго-Дністровська експедиція. — Одеса: ТПКП «Юг», 1997. - 192 с. Укр. мовою.

С 0503000000
97

ББК 63.3 (4УКР)5
УДК 974.74 «17/18»

ISBN 966-555-147-0

© І.В. Сапожников - автор тексту,
рисунків і фотознімків, 1997.

ВСТУП

*“Було колись - в Україні
Ревіли гармати;
Було колись - запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
славу, і волю;
Минулося - осталися
Могили на полі.
Високії ті могили,
Де лягло спочити
Козацьке біле тіло,
В китайку повите.
Високії ті могили -
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять...”*

Т.Г. Шевченко

Одним з найяскравіших і найцікавіших періодів історії Степової України є друга половина ХVІІІ - перша чверть ХІХ ст. від Різдва Христового. Це були часи справжнього історичного перелому, коли внаслідок трьох російсько-турецьких війн (1768-1774, 1787-1791 і 1806-1812 рр.) величезні степові простори від пониззя Дніпра до гирла Дунаю перейшли зі сфери впливу Туреччини до складу Російської імперії. Саме в ці роки відбувалося освоєння і колонізація краю багатонаціональним населенням, що обумовило рух величезних людських мас до зони степів та за її межі - за Дунай, на Кубань і до Туреччини. До початку означеного періоду відноситься постійна активність у цьому регіоні запорізького козацтва, яка значно посилилася після ліквідації Нової Січі на Дніпрі у 1775 р. Пізніше, в 1788-1792 рр. землі від пониззя Дніпра до Дністра контролювалися прямими наступниками запорожців - чорноморськими козаками, які не тільки зробили неоціненний внесок у звільнення цієї території

від турок і татар, а й у її економічне освоєння. Значна частина козаків залишилась тут після виходу чорноморців на Кубань, їх далекі нащадки й досі мешкають в багатьох населених пунктах регіону.

Через низку причин, в першу чергу - політичних, вивченню цього найцікавішого періоду до останнього часу не надавалося належної уваги. Нечисленні дослідження А. Ска-льковського, В. Загоруйко, О. Бачинського, В. Тимофійенка та інших ґрунтувались на письмових джерелах і лише частково на даних картографії. Більшість з них носить узагальнюючий характер, розкриваючи хід і суть широких історичних процесів, але, як правило, позбавлені конкретики. До цих пір ми майже нічого або дуже мало знаємо про часи освоєння і про перші сторінки історії багатьох міст і сіл регіону, за винятком Качибєю-Хаджибєю-Одеси. В усіх працях згаданих істориків практично без жодної уваги залишилися такі джерела, як залишки поселень, оборонні споруди і намогильні пам'ятники даного періоду.

В цій книжці, представленій мною на суд читачів, не ставилися будь-які глобальні завдання. Автор спробував глянути на деякі аспекти історії степового Подністров'я не згори, з точки зору загальних теорій і концепцій, а начебто навпаки - знизу, ґрунтуючись на зовсім нових чи напівзабутих матеріалах. Мене набагато більше цікавили конкретні пам'ятники та історія невеликих селищ і сіл, з якої врешті-решт і складається загальна історія традиційної України, ніж історія окремих мегаполісів на кшталт Одеси. В останніх національні і етнографічні особливості окремих народів швидко стираються, перетворюючись, за невеликим винятком, на безликий конгломерат - суржик.

Хоча тривалість існування деяких населених пунктів степового Нижнього Подністров'я, наприклад, Маяків, не поступається, а, можливо, й перевищує вік Одеси і наближається до цифри 600 років, пам'ятники пізнього середньовіччя і початку Нових часів тут ніколи археологічно не вивчались. Окрім замку Маяк-Каравул, про який

згадується в 1430 р. і який забудовано раніше, за Велико-го князя литовського Вітовта, наявні дані про будівництво десь на Дністровському лимані фортеці і Чорного міста в 1421 р. Для їх будівництва з Поділля пригнали більш як 12 тисяч селян і доставили 4 тисячі возів каменю і лісу (Болдирєв - 1994, - с. 35-36). За переказом, пізніше, вже в XVI ст., замок в Маяках турками було стерто з лиця землі, а що сталося з Чорним містом і де воно було - майже нічого невідомо.

В Подністров'ї існували і більш пізні фортеці. Так, в районі "на південь від Маяків, на Дністрі значаться руїни турецького чи татарського укріплення, яке, за легендою, мало назву Татар-Хазан" (Ястребов - 1894. - с. 12). Ще одно укріплення шестикутної в плані форми поблизу с. Миколаївка (Калаглея) побіжно описав Ф.П. Дево-лан наприкінці XVIII ст. Через сто років М.А. Циціліані, виконуючи розкопки з метою пошуку кладу, знайшов залишки "...ложементов, турецьких, видимо, времен" поблизу с. Олександрівка (Арнаутівка) (Фабрициус - 1951. - с. 13, 41). Крім того, турецько-татарське укріплення існувало в Овідіополі (Хаджідере) і, можливо, в інших місцях. Пізніше на території Подністров'я наприкінці XVIII ст. було зведено дві прикордонні російські фортеці - в Аджі-Дере і Тирасполі. Значні будівельні роботи по своєму облаштуванню в 1790-1792 рр. здійснили тут козаки Чорноморського війська. Вони залишили в Подністров'ї церкви, казарми, громадські будівлі, склади, млини, мости, власні будинки й господарства, хутори і, нарешті, могили.

На протязі чималого часу дослідженнями пам'ятників чорноморців майже ніхто не займався. Винятком є лише праці П. Іванова, який в 1900 році відвідав Слободзею - місце колишнього Коша (рис. 1) і опублікував дуже цікаві матеріали. Так, у церкві цього села він бачив декілька предметів ритуального призначення і книжок, подарованих свого часу військовим суддею чорноморців Антоном Головатим, обнародував купчу на продаж ним же свого хутору з будинком і млином 28 квітня 1793 р.

купцеві Є. Кленову за 3500 рублів, а також оглянув кладовище. На останньому П. Іванов не виявив жодної могили колишніх запорожців, проте зробив опис мармурової плити з написом “Здесь погребена войска донского полковница Анна Платова, скончавшаяся 1811 г” (Иванов - 1902).

Крім того, приблизно тоді ж В.І. Гошкевич писав, що поблизу хутору Барабаяни “...на мыску над ручьем стоял крест из местного известняка с надписью “...дн zde опоч... рабъ кореня” (Фабрициус - 1951. - с. 41). На своїй карті І.В. Фабрициус розмістила цей хутор у басейні Сухого лиману на річці Акаржі, але, за моїми даними, такого населеного пункту тут нема і ніколи не було. Скоріш за все, В.І. Гошкевич мав на увазі один з хуторів на р. Барабой, які пізніше увійшли до складу села з такою ж назвою (рис. 1). В будь-якому випадку це був єдиний відомий в Подністрів’ї до нинішніх часів намогильний пам’ятник з написом, який прямо вказував на те, що він належав запорозькому або чорноморському козакові. Цим, власне, й обмежувалась до недавнього часу інформація про пам’ятники пізнього середньовіччя і початку Нового часу в регіоні, який нас цікавить, якщо не враховувати невизначений культурний шар самого кінця XVIII - першої чверті XIX ст. (кам’яна кладка, глиняна люлька, монета), виявлений Буго-Дністровською експедицією Інституту археології НАН України в 1992 р. під час розкопок багаточислового поселення Старе Бугово на крутому березі Чорного моря на території сучасного Іллічівська (Сапожников, Сапожникова, Секерская - 1993).

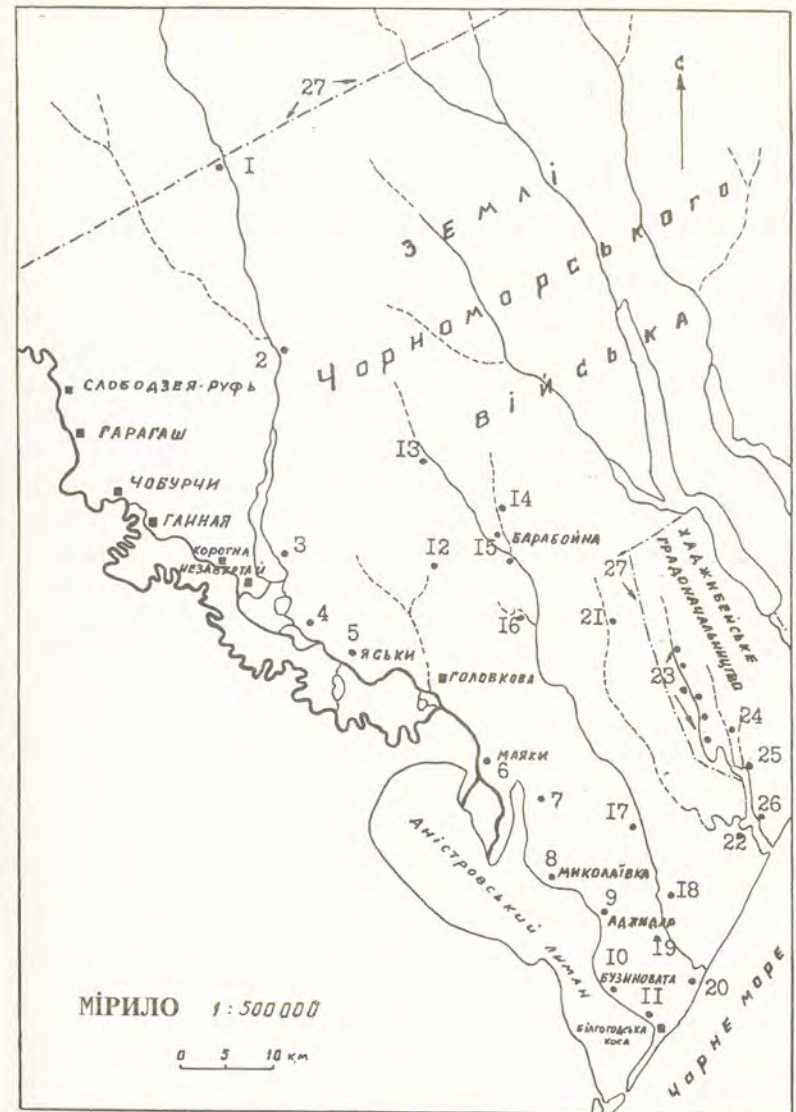

Рис. 1. Схема основних населених пунктів Чорноморського козацького війська в Нижньому Придністрів’ї (1791-1792 роки), кладовищ, згаданих в книзі (1 - Новоселівка; 2 - Розалівка; 3 - Градениці; 4 - Троїцьке; 5 - Яськи; 6 - Маяки; 7 - Єфимівка; 8 - Миколаївка; 9 - Овідіополь; 10 - Роксолани; 11 - Кароліно-Бугаз; 12 - Кагарлик; 13 - Шербанка; 14 - Миколаївка; 15 - Василівка; 16 - Доброжаново; 17 - Доброолександрівка; 18 - Барабой; 19 - Дальник; 20 - Грибівка; 21 - Курган; 22 - Олександрівка; 23 - Великий Дальник; 24 - Прилиманське; 25 - Сухий Лиман; 26 - Бурлача Балка) і приблизні межі військових земель (27)

Перші праці по вивченню намогильних пам'ятників на околицях Одеси і в деяких прилеглих селах Біляївського району розпочалися в 1989-90 рр. Р.А. Шуваловим. Їх результати частково надруковано (Шувалов - 1992) і вони отримали попередню історичну інтерпретацію (Шувалов - 1993; Сапожников, Слюсар, Шувалов - 1995). Починаючи з 1994 р., дослідження намогильних пам'ятників провадяться автором. Восени згаданого року за невеликої фінансової підтримки експедиції "Часи козацькі" Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (керівник - професор Д.Я. Телегін) разом з Г. Покурою і А. Мисечком було обстежено кладовище поблизу с. Грибівка на березі моря. За участю студентів історичного факультету Одеського державного університету на ньому було проведено реставраційні роботи. В 1995 р. автор разом з іншими дослідниками здійснив розвідки на кладовищах Білгорода-Дністровського, низки районів Одеської області і молдавського Подністров'я. Ці матеріали частково опубліковано (Сапожников, Кушнір, Островерхов - 1995; Кушнір, Сапожников - 1995); Сапожников, Слюсарь - 1996). У 1996 р. Одеське обласне управління охорони об'єктів культурної спадщини сплатило вартість польових робіт Буго-Дністровської археологічної експедиції, яка під керівництвом автора провела суцільні розвідки кладовищ на території Овідіопольського району. Це були перші праці такого порядку на Одещині, що фінансувалися з державного бюджету. Неоцінену підтримку експедиції надав О.М. Бадера, на власні кошти якого нами в 1996-1997 роках було обстежено цілу низку кладовищ на території Біляївського, Миколаївського, Іванівського і Комінтернівського районів Одеської області.

Паралельно з польовими роботами були розпочаті дослідження по інтерпретації джерелознавчої бази. Найсуттєвіші результати вже зараз дали розробки з типології і хронології намогильних пам'ятників (Сапожников, Шувалов - 1994; Сапожников, Слюсар, Шувалов - 1995). Класифікаційну схему кам'яних хрестів, запропоновану нами в останній статті, використано і в цій книжці. Крім

того, мною узагальнено усі наявні опубліковані ще з середини ХІХ ст., матеріали про намогильні пам'ятники запорозьких і чорноморських козаків ХVІІ-ХVІІІ ст. (Сапожников - 1997), які наведено тут в окремому розділі (Додаток ІV), а також підведено підсумки розвитку меморіалознавства в Україні (Сапожников - 1997-а).

Перш ніж перейти до опису намогильних пам'ятників степу Нижнього Подністров'я, який буде подано за течіями основних річок з півночі на південь, автор вважає за свій приємний обов'язок подякувати усім, хто допомагав йому провести тут польові дослідження - Г. Сапожникову, Г. По-кору, А. Островерхова, Ю. Бадеру, П. Яхніка, а також тих, без чиєї безкорисливої моральної і фінансової підтримки ця книжка мабуть не побачила б світу - В.Ф.Марченко, Т.С. Приходченко, Г.П. Українську, Р.П. Алексеєва, Л.І. Біляєву, Б.В. Носадюка, Г. Загайчука, В.Г. Кушніра, Е.В. Гетц, Ю.О. Слюсара та інших.

Глава I

НАМОГИЛЬНІ ПАМ'ЯТНИКИ СТЕПІВ НИЖНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

*“...Здесь погребенъ казакъ бывшаго Войска за-
порозкого: Службы и нинѣшнюю Черноморскую про-
изходилъ и раны получилъ полковій хорунжий ку-
рения Поповичевскаго:”*

Сімеон Губа:

*В случаѣжъ кто бы могъ сей крестъ з гроба
дернуть, да убится суда Божія...”*

(Фрагмент напису на козацькому хресті,
що стояв у с. Ковалівка на Бузі).

Долина р. Кучурган с. Новоселівка

Кладовище розташоване на південній околиці пра-
воберезної частини села (стара назва Антонівка) право-
руч від дороги на Юрківку і Новосавицьке, на північ від
двох курганів висотою 3,5 і 1,2 м. Площа кладовища, об-
несеного кам'яною огорожею, складає близько 120 x 100
м, зорієнтована по лінії захід-схід. Занедбане, покинуте,
заросле деревами і чагарниками. Майже всі нечисленні,
що збереглися, кам'яні надгробки розбиті.

1. Зламано навіть високу масивну стелу (152 x 74 x 36
см)*, яка лежить в південно-західному кутку некрополя.
Її виконано у формі високого прямокутника, у якого
зрізано верхні кути. На одній із сторін - вирізьблено зоб-
раження комбінованого чотириконечного лапчато-пря-
мого хреста розміром 47 x 38 см (рис. 2.1).

*Тут і далі: перша цифра - висота над землею чи
горизонтальною плитою, друга - найбільша ширина, третя -
товщина.

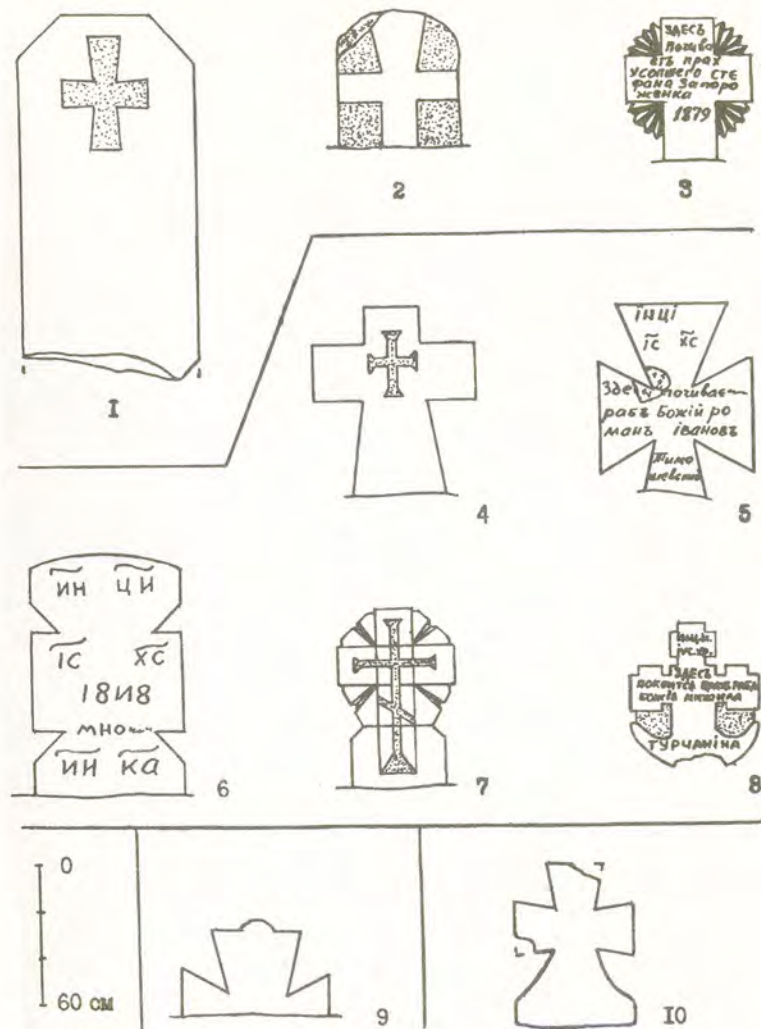

Рис. 2. Намогильні пам'ятники Новоселівки (1-3), Розалівки
(4-8), Троїцького (9) і Кагарлику (10)

2. Неподалік стоїть невелика стела, на східному боці якої є рельєфне зображення лапчато-прямого хреста (рис. 2.2).

3. Крім того, на кладовищі збереглося декілька пізніших прямих хрестів з сьайвом, один з яких датується 1879 р. (60 x 53 x 18 см). На східному боці добре читається семирядковий напис: “Здесь / почива / еть прах / усопшего Сте / фана Запоро / женка / 1879” (рис. 2.3).

с. Розалівка

Кладовище розміщено на першій терасі лівого берега долини р. Кучурган в 150 м на південь від південної околиці села, в 50 м на схід від церкви, на поверхні і довкола кургану висотою близько 1,8 м. Площа некрополя близько 120 x 100 м, видовжена по лінії північ-південь, обнесена кам'яною огорожею, вхід з північного боку. Кам'яних хрестів досить багато, проте переважають пам'ятники кінця XIX - початку XX ст., які сконцентровано в західній і південно-західній частинах кладовища, праворуч від входу. Декілька більш ранніх хрестів містяться в центральній частині, поблизу кургану.

1. Лапчато-прямий хрест з заокругленою верхньою частиною (96 x 65 x 20 см) має п'ятирядковий напис з західного боку: “ИН ЦИ / ІС ХС / 18 (?) 8 / мно... / ИН КА”, усі скорочення під титлами. Читання дати утруднено. Якщо припустити, що замість третьої цифри вирізьблено літеру “И”, тоді повинно читатися “1888”, що абсолютно не узгоджується з формою надгробку. Скоріш за все, третю цифру “1” продубльовано літерою “А”. В цьому випадку пам'ятник слід датувати 1818 р. (рис. 2.6).

2. Близьким часом можна датувати встановлений поруч латинський хрест з розширеним нижнім кінцем (80 x 78 x 14 см). На його східному боці є сліди напису, який не вдалося прочитати, а на звороті - врізне зображення трохи асиметричного розширеного хреста (рис. 2.4). Він є архетипом нашої класифікації (Сапожников, Слюсар, Шувалов - 1995. - Рис. на с. 30, тип II-I-2).

3. Цікавий типовий лапчатий козацький хрест (80 x 67 x 24 см) з семирядковим написом на східному боці “ІНЦІ / ІС ХС / Зде... почивае... / рабъ Божій ро / манъ Івановъ / Тимо / шевский”. Скорочення “ІС” та “ХС” під титлами, третій рядок напису частково пошкоджено (рис. 2.5).

4. Серед пізніх хрестів переважають прямі з сьайвом типу вищеописаного (рис. 2.3), яких тут нараховується до 20 екземплярів. З оригінальних надгробків відзначимо декілька прямих хрестів з двома променями в перехрестях. На одному з них вирізьблено зображення православного хреста з розширеними кінцями (77 x 50 x 11 см; рис. 2.7). Архетип класифікації (I- II-5).

5. Дуже цікавим є фрагмент пам'ятника у вигляді перехрещеного хреста на якорі (“китві”). На ньому читається шестирядковий напис: “І.Н.Ц.И / ІУС. ХР. / Здесь / покоится прахъ раба / Божія Михаила / Турчаніна” (57 x 57 x 16 см; рис. 2.8). Аналогічний хрест Ользі Петрівні Єременко на кладовищі с. Гіржево датується 1908 р.

До кінця XIX - початку XX ст. належить також невеликі прямі хрести на квадратних медальйонах і лапчаті хрести з сьайвом. Традиційними надгробками, які досі використовуються мешканцями Розалівки, є прямі дерев'яні хрести з косо зрізаними бічними кінцями.

с. Градениці

У цьому селі, де досі зберігається поділ на молдавську і “руську” частини, є два кладовища. Перше з них розміщене в молдавській частині, неподалік від церкви. Воно діюче, має площу близько 500 x 180 м, видовжену по лінії північний схід - південний захід, вхід з заходу. Найстаріша частина - центральна. Тут знайдено 4-5 верхніх частин прямих хрестів з сьайвом. Більш ранніх пам'ятників немає. Традиційним сучасним хрестом є прямий дерев'яний, збитий в центрі кованим залізним цвяхом.

Друге кладовище знаходиться в південно-східній частині села, ліворуч від виїзду в бік Біляївки. Також дію-

че, площею близько 300 х 200 м, зорієнтоване по лінії захід - схід, вхід з заходу. Тут відсутні кам'яні надгробки навіть початку ХХ ст. Традиційні хрести також дерев'яні. З цікавих етнографічних особливостей відзначимо оформлення могил прямокутними кам'яними огорожами, вищими в головах, де й встановлюються дерев'яні хрести.

Долина Дністра і Дністровського лиману с. Троїцьке

Як і в згаданому вище селі, тут діють два кладовища в молдавській і "руській" частинах. Перше розміщене в 0,6 км від церкви. На ньому немає старих кам'яних надгробків. За словами мешканців, декілька кам'яних хрестів років 20-25 тому стояли ліворуч від входу в північно-західній частині некрополя, але пізніше цю ділянку було сплановано за допомогою бульдозера і на цьому місці встановлено спільний дерев'яний хрест, який не зберігся. Зараз цю ділянку зайнято недавніми похованнями.

Друге кладовище розташоване в східній частині села, ліворуч від виїзду в бік Біляївки. Його площа близько 300 х 250 м зорієнтована по лінії північний схід - південний захід, вхід з заходу. Найстаріша частина пов'язана з курганом заввишки 3,2 м, раніше була обнесена валом з ровом. Тільки тут, на південь і південний схід від кургану, збереглося декілька кам'яних надгробків. Серед них два невеликі лапчаті козацькі хрести (шириною 50 і 60 см), другий з них датовано 1860 р., і ще один лапчатий хрест з заокругленим виступом на верхньому кінці (41 х 63 х 16 см; рис. 2.9). Архетип класифікації (IV-I-26). Ближче до північно-західного краю некрополя знайдено прямий хрест з саявом і ще декілька вкопаних підвалин надгробків з відбитими верхівками.

с. Яськи

У цьому селі також два кладовища. Діюче розміщено в центрі села навпроти церкви. На ньому є курган висо-

тою більш як 3 м. Тут немає жодного кам'яного надгробка. Традиційні хрести, що зрідка використовуються і зараз, - дерев'яні прямі з кованими цвяхами в центрі.

Друге, за словами старожилів, більш раннє кладовище знаходилося в південній частині села. Його майже повністю знищено 20-25 років тому під час будівництва стадіону. Дивом збереглася лише його східна частина у вигляді смужки шириною 25-30 м, яка лежить за межами рову і валу старого некрополя.

селище Біляївка

Зараз на території селища є не менше трьох діючих кладовищ. На жодному з них немає кам'яних хрестів тих часів, що нас цікавлять. За свідченням мешканців, старе кладовище з численними кам'яними надгробками існувало в центральній частині Біляївки, але близько 20-25 р. тому було повністю знищено при будівництві.

с. Маяки

Старе, але ще діюче кладовище розміщене на краю високого лівого берега долини Дністра в південно-західній частині села. Площа близько 250 х 100 м зорієнтована майже строго по лінії північ-південь. Як згадують мешканці, ще 7-10 років тому уся південна і південно-західна частини були всіяні кам'яними хрестами. Зараз тут майже скрізь суцільні сучасні поховання, між якими збереглося декілька кам'яних надгробків.

1-2. Два однакові чотириконтні комбіновані лапчато-прямі хрести стоять поруч майже на краю урвища, в 40 м на південний захід від входу. На обох немає слідів написів. Наводимо розміри одного з них (68 х 60 х 28 см; рис. 3.3).

3. В 60 м на південний захід від входу відзначено лапчатий козацький хрест з прямим нижнім кінцем (68 х 60 х 22 см; рис. 3.2).

4. Лапчатий степовий хрест (з зустрічними косими пропилами) стоїть в доглянутій огорожі в 100 м від входу праворуч від центральної алеї (61 х 62 х 18 см; рис. 3.1).

5. До ранніх пам'яток можна віднести високий класичний трилистний хрест на прямокутній підвалині. Він стоїть на самому краю урвища в південно-західній частині некрополя, на порівняно недавній доглянутій могилі. Пам'ятник оббитий і дуже вивітрений (101 x 70 x 16 см; рис. 3.4). Архетип класифікації (VI-II-1).

6. Наступний надгробок, який за аналогіями можна віднести вже до 60-70-х років XIX ст., поміщено в 45 м на південь від входу. Цей досить складний прямий хрест з промінням на якорі (108 x 66 x 20 см) стоїть в головах горизонтальної плити розміром 174 x 100 см. На східному боці слова "здесь", "раба" і двічі "скончалась", що свідчить про неодноразове використання пам'ятника. Саме тут видно цифри "18..." і "...ря 21", які означають частину року і день місяця. Особливий інтерес має вирізьблене лінійне зображення на горизонтальній плиті шестиконечного лапчато-православного хреста і двох списів (рис. 3.6).

7. Решта кам'яних надгробків у Маяках ще більш пізні. До них відносяться декілька прямих хрестів з саявом і ще один невеликий прямий хрест з променями на горизонтальній плиті розмірами 108 x 56 см, який стоїть в 30 м на південь від входу. На хресті зі східного боку читається чотирирядковий напис: "1896 г / марта 2 уп. / прах Марии / Шестопалова" (60 x 60 x 16 см; рис. 3.5). Архетип класифікації (I-II-1).

В західній частині кладовища ліворуч від центральної алеї є дві-три купи, де разом зі сміттям звалено фрагменти розбитих хрестів і горизонтальних надгробків, один з яких завтовшки 65-70 см.

с. Єфимівка

(південна частина с. Надлиманського)

Діюче кладовище розташоване на краю плато лівого берега Дністровського лиману в 1,0 км на північний схід від південної околиці села. В плані воно нагадує квадрат зі сторонами 140 і 150 м, обнесене валом з ровом, вхід з заходу. На двох порівняно недавніх доглянутих могилах в

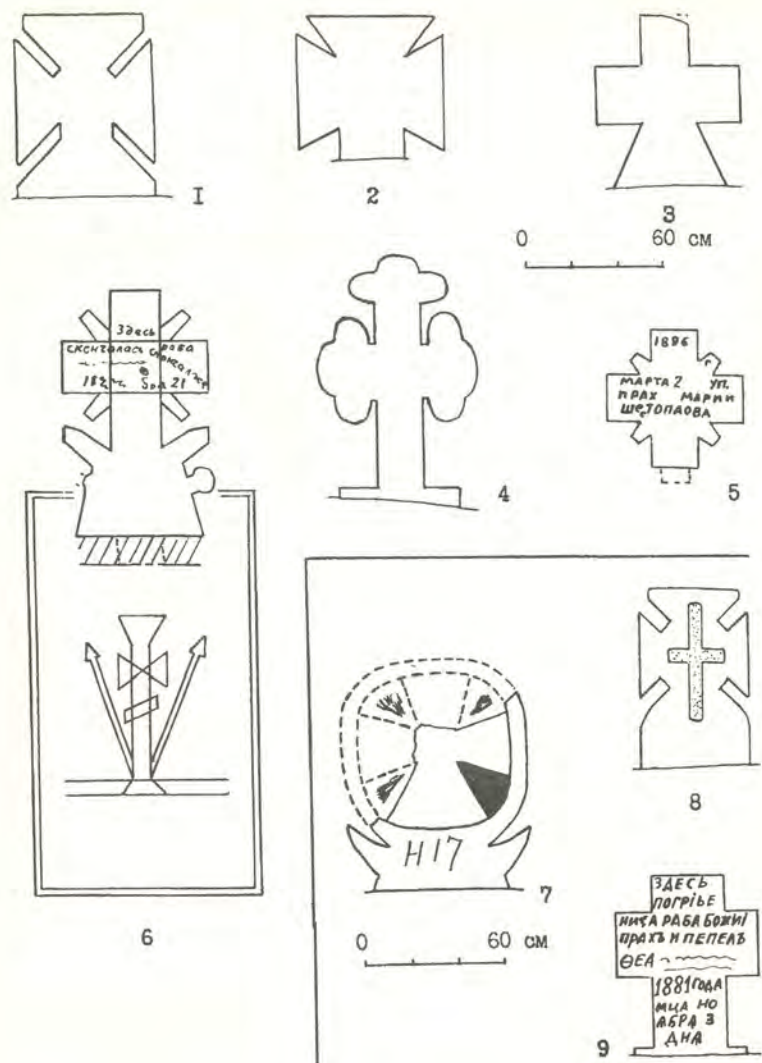

Рис. 3. Кам'яні хрести сіл Маяки (1-6) і Роксолани (7-9)

центральної частині некрополя встановлені два лапчаті хрести, без сумніву повторно використані. На обох пам'ятниках висотою 80-90 см видно сліди переоформлення, яке значно змінило їх форму. У них зтесано чи відпиляно обидва боки верхніх кінців, що розширюються, і нижні боки перехрест'я майже так, як у одного з надгробків на другому кладовищі с. Великий Дальник (IV квартал, рис. 13.10). Треба визнати, що так було зроблено з метою надати хрестам форми, більш звичної для сучасного пересічного християнина. Дане спостереження цікаве ще й тим, що в деяких селах мені доводилося чути думку старожилів про те, що лапчаті хрести належали німецьким колоністам. Відзначимо, що північна частина Надлиманського була німецькою колонією Францфельд (Гараголь). Позаяк на цьому кладовищі відсутні інші кам'яні надгробки навіть кінця XIX - початку XX ст., можна припустити, що зазначені хрести перенесені з іншого, знищеного некрополя на березі лиману. Поверхня пам'ятників вивітрена, неодноразово забілена, спроба розчистити на них сліди написів успіху не мала.

с. Миколаївка (Калаглей)

Кладовище розміщене в центральній частині села на високому водороздільному мисі, утвореному лівим берегом Дністровського лиману і правим берегом балки, яка поділяє частину села надвоє, в 800-900 м на північ від церкви. Кладовище закрите, але доглянуте, є багато прибраних могил. Площа кладовища підквадратна в плані складає близько 150 x 140 м, зорієнтована майже строго по лінії північ-південь, оточена кам'яною огорожею і валом з ровом, вхід зі східного боку. В 35-40 м від входу видно руїни невеликої каплиці. На некрополі досить багато кам'яних хрестів, але серед них переважають прямі з сьайвом кінця XIX - початку XX ст., що спостерігаються практично по всій площі. Поверхня кладовища вкрита травою, чагарників і дерев майже немає, використовується як пасовище. На ньому є багато підвалин від поламаних пам'ятників. Ці підвалини, як і цілі хрести, закріплені,

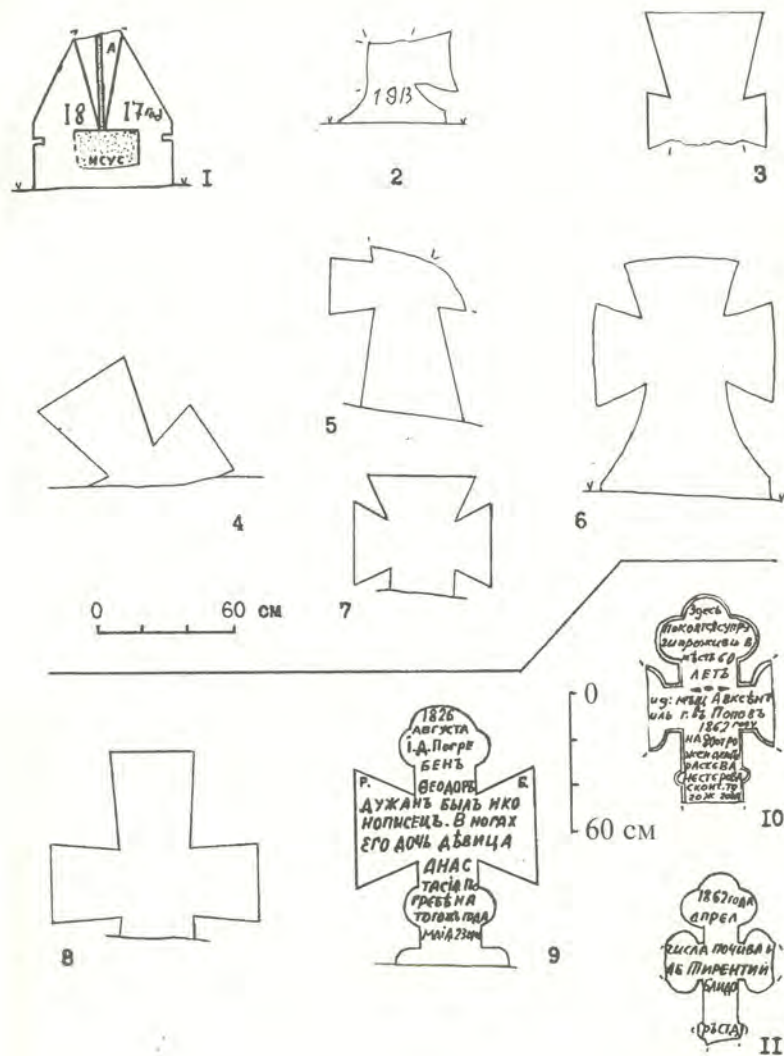

Рис. 4. Намогильні хрести Миколаївки (1-7) і Овідіополя (8-11)

наче забутовані в ґрунт досить великими уламками вапняку. Треба відзначити, що за наявністю великої кількості вкопаних підвалин, на поверхні майже немає уламків від верхніх частин надгробків. Вочевидь, їх кудись прибрали або використали для будівництва. До часів, які нас цікавлять, відносяться наступні пам'ятники:

1. На жаль, дата, яку можна добре прочитати, збереглася лише на одній підвалині, що стоїть в 50-55 м на північний захід від входу. На її східному боці вирізьблено дату "1817 год" і зображення хреста Господня на прямокутній Голгофі. В нижній частині читаємо "Исус", а між нижнім кінцем хреста і тростиною (?) присутня літера "А". Відмінною рисою надгробку є виділення нижнього кінця хреста двома зустрічними горизонтальними пропиляними отворами, завдяки яким можна досить точно уявити його початкову форму. З огляду на все це, хрест був лапчатий козацький (66 x 60 x 18 см; рис. 4.1).

2. Сліди ще однієї дати збереглися на фрагментованому хресті, який стоїть майже в центрі кладовища, в 70-75 м на північний схід від руїн каплиці. На західному боці пам'ятника, у якого відсутні верхній і один з бічних кінців, читаємо тільки дату "1813", хоча можна припустити читання "...793" чи "...798". Врешті місцеві мешканці вказали на нього, як на найбільш ранній хрест на усьому некрополі (30 x 44 x 15 см; рис. 4.2).

3. В 6 м на північний захід від каплиці на поверхні лежить великий фрагмент лапчатого хреста (57 x 55 x 16 см; рис. 4.3).

4. Хрест, схожий на попередній, з видовженим верхнім кінцем, стоїть в центральній частині кладовища в 25 м від західного краю. Він дуже заглиблений в землю і похилився, добре видно тільки верхній і один з бічних кінців (60 x 70 x 13 см; рис. 4.4).

5. Лапчатий козацький хрест встановлено в 120 м на північний захід від входу. Його поверхня дуже вивітрена, грані заокруглені, напису не видно (101 x 83 x 24 см; рис. 4.6).

6. Ще один лапчатий козацький хрест з обламаним бічним і верхнім кінцями вміщено в північно-західному кутку некрополя, в 40 м від північного краю і в 15 м від західної огорожі. Дуже вивітрений, поверхня пошкоджена (67 x 68 - 44 x 16 см; рис. 4.5).

7. В 5 м на схід від першого хреста з датою стоїть невеликий лапчатий хрест, що добре зберігся. Заглиблений у землю, форму нижньої підвалини не визначено (47 x 59 x 16 см; рис. 4.7).

На двох інших діючих кладовищах с. Миколаївка, розміщених ліворуч від виїзду в бік Овідіополя і над центром північно-західної частини села (Миколаївка-II) кам'яних хрестів не знайдено.

селище Овідіополь (Аджі-Дере)

Зараз в селищі існують два діючих кладовища: одне на виїзді в бік Миколаївки праворуч, а друге - над центральною частиною Овідіополя на краю плато лівого берега Дністровського лиману. На першому з них переважно в південно-східному кутку, віднайдено 14-15 прямих хрестів з саявом початку ХХ ст. досить грубого виготовлення. Найбільш ранній датований хрест тут латинський 1915 р.

Ще 15-20 років тому друге (центральне) кладовище селища складалося з двох частин, але стару частину майже повністю знищено, і на цьому місці збудовано автостанцію і торговельний центр. Декілька ранніх кам'яних хрестів дивом збереглися в північно-західному кутку діючої частини некрополя, що має розміри 350 x 120 м. Кладовище зорієнтоване по лінії захід-схід, з усіх боків оточене кам'яною огорожею, центральний вхід з західного боку біля каплиці.

1. В 25 м на північний схід від каплиці стоїть досить рідкісний комбінований чотирикінцевий хрест, який дуже гарно зберігся. На його західному боці вирізьблено тринадцятирядковий напис: "1826 / августа / І.Д. погребень / Феодоръ / Дужан былъ ико / нописецъ. В ногах / его дочь дъвица / Анас / тасія по / гребъна / тогожь года / маія 23 дня". Крім того, у верхніх кутах лапчатого перехрестя наявні літери "Р" та "Б", які треба трактува-

ти як “раб божий”. Скорочення “І.Д.” в третьому рядку не зовсім зрозуміло. Можна припустити прочитання “...августа 10 дня”, якщо “І” використано як числівник (125 x 78 x 16 см; рис. 4.9). Архетип класифікації (ХІІ-ІІ-25).

2. В 20 м на південний схід від попереднього надгробку на порівняно недавній доглянутій могилі стоїть великий масивний лапчатий корсунський хрест (80 x 90 x 24 см). Хоча на ньому відсутні напис і дата, за формою і тим, як він зберігся, можна припустити, що він більш ранній, ніж пам’ятник Ф. Дужану (рис. 4.8).

Інші ранні надгробки на цьому кладовищі відсутні, проте не можна не відзначити, що на його північному краю біля нової бетонної огорожі автостанції, в 30-50 м на захід від шосейної дороги Одеса - Кароліно-Бугаз декілька кам’яних хрестів звалено у дві-три купи. Всі вони пошкоджені, розбиті і стесані по ширині. Остання обставина дозволяє припустити, що свого часу їх використовували для будівництва кам’яної огорожі, яку, в свою чергу, зруйновано при плануванні старої частини некрополя.

3. Найцікавіші досить великі фрагменти трилистних класичних хрестів, датованих 1862 р. На першому з них рівним прописним каліграфічним шрифтом вирізьблено напис, від якого збереглося чотирнадцять рядків: “Здесь / покоятся супру / ги прожившие в / мѣсте 60 / летъ / ...ид : мѣщ. Авксент... / ... иль г.въ Поповъ / в 1862 году / на 80 от ро / жена его Па / раскева / Нестерова / сконч.то / го ж года / ...” (89 x 54 x 18 см; рис. 4.10).

4. На іншому уламкові хреста грубішого виготовлення читається шість рядків напису, виконаного менш старанно: “1862 года / апрел / ...числа почиваи... / ...аб Тирентий / Блидо / ...ръ стд / ...” (71 x 50 x 18 см; рис. 4.11).

Решта уламків надгробків, які безладно лежать серед сміття, належать до пізніших хрестів з саявом. З них на особливу увагу заслуговує хрест, на якому християнський напис заштукатурено і прямо по ньому вирізьблено зображення шестиконечного “щита Давида” з крапками біля гострих кінців.

с. Роксолани (Бузиновате)

Старе, давно закрите кладовище розміщене на плато лівого берега Дністровського лиману, в північно-західній частині села в 250-300 м на північний захід від Будинку культури. Його площа складає близько 140-120 м, зорієнтована по лінії північний захід - південний схід. Некрополь обнесений валом і ровом. Дуже заріс чагарниками, особливо східна частина, абсолютно занедбаний, використовується для звалища сміття і випасання худоби. Багато хрестів розбито, збереглися здебільшого підвалини. З старих хрестів залишився лише один.

1. Він стоїть в південно-західному кутку в кушах. Пам’ятник пошкоджено, його реконструйована висота переважала 100 см при ширині 80 і товщині 15 см. Повністю відбито верхній і бічний кінці. На підвалині з північно-західного боку дуже погано видно сліди трьох-чотирьох вирізьблених літер чи цифр, які не піддаються прочитанню (рис. 3.7). Хрест унікальний, це архетип лапчатого козацького хреста в овальному німбі на якорі (IV-I-25).

Решта надгробків, серед яких значно переважають прямі хрести з саявом, пізніші. Очевидно, їх датування не перевищує 1860-1870 рр.

2. До цього ж відтинку часу з великою часткою вірогідності можна віднести невеликий лапчатий хрест, який стоїть в північно-західному кутку некрополя. На його західному боці вирізьблено зображення прямого асиметричного хреста (76 x 43 x 18 см; рис. 3.8).

3. Найбільш ранній датований хрест на цьому кладовищі також стоїть в північно-західній частині, біля рову. Десятирядковий напис на західному боці читається досить погано, оскільки його поверхня пошкоджена: “Здесь / погрібе / ние ...я раба божиі / прахъ и пепель / Феа... / ... / 1881 года / мца но / ября 3 / дня” (75 x 62 x 20 см; рис. 3.9). Хрест, що є архетипом, відноситься до прямих (грецьких) на звуженій прямокутній підвалині (I-I-2).

Крім згаданих вище прямих хрестів з саявом, з пізніших пам’ятників треба відзначити 4-5 класичних три-

листяних надгробків, один з яких датовано 1889 р., а на іншому вирізьблено православний (російський) хрест, а також декілька горизонтальних плит, кубовидних підвалін і вже зовсім пізніх прямих хрестів, що мають вигляд перехрещених колод з обрубаними гілками.

с. Кароліно-Бугаз (Бугаз)

Кладовище розміщене на плато лівого берега Дністровського лиману в 1,0 км на північний захід від західної (верхньої) околиці села, в 20 м на північний схід від шосейної дороги до Овідіюполя. Воно закрите, дуже заросле деревами і чагарниками, обнесене валом з ровом, вхід з боку дороги. Площа некрополя складає близько 120 x 100 м, зорієнтована по лінії північний захід - південний схід. Тут є декілька доглянутих могил. До часів, що нас цікавлять, відносяться чотири хрести, які стоять в центральній частині кладовища, де немає чагарникових заростів. Усі вони досить вивітрені, кути зглажені, слідів дат і написів немає.

1. Перший з них - комбінований чотириконечний лапчато-прямий хрест поміщено ближче до північно-східної частини рову (156 x 82 x 22 см; рис. 5.1).

2. Лапчатий козацький хрест стоїть там же, дещо зміщений на захід. Його виконано досить грубо, він асиметричний (128 x 62 x 18 см; рис. 5.2).

3. Лапчатий козацький хрест поміщено в самому центрі некрополя. Він погано зберігся, частину його верхнього кінця відбито (77 x 63 x 21 см; рис. 5.3).

4. Майже такий же за формою і розмірами хрест (різниця параметрів складає лише $\pm 2-3$ см) стоїть ближче до північно-західного краю, пошкоджений, дуже заглиблений у землю.

Решта 6-8 кам'яних хрестів пізніші, переважають прямі з саявом, один з них датовано 1898 р.

5. Найцікавіший з них - це латинський хрест з саявом, розміщений в північному кутку. На його північно-західному боці добре читається десятирядковий напис, виконаний каліграфічним прописним шрифтом: "ИИНЦІ

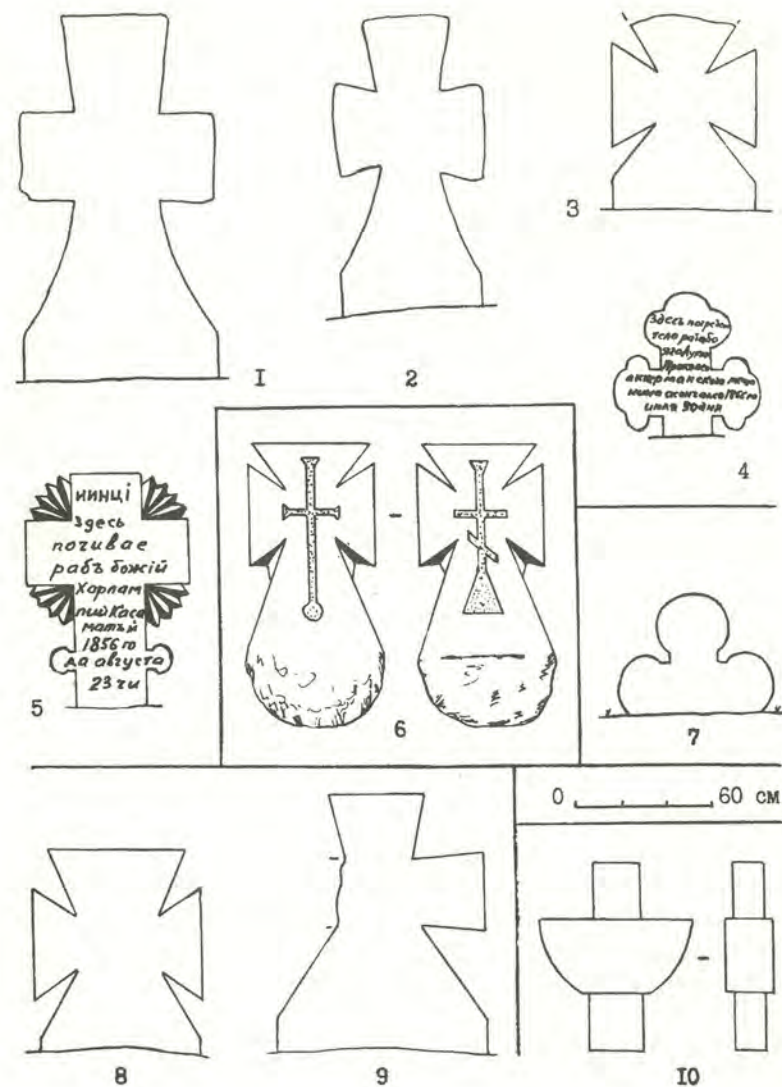

Рис. 5. Намогильні пам'ятники Кароліно-Бугазу (1-5), Миколаївки (6), Доброолександрівки (7), Василівки (південне кладовище - 8-9) і Щербанки (10)

/ здесь / почиває / рабъ божій / харлам / пий Каса / матый / 1856 го / да августа / 23 чи.” (100 x 70 x 18 см; рис. 5.5). Це один з найбільш ранніх відомих хрестів з сьайвом в Буго-Дніст-ровському межиріччі. Архетип класифікації (II-II-2).

6. Цікаву інформацію містить класичний трилистний хрест, що стоїть біля північно-східного краю кладовища, неподалік від рову. На його західному боці акуратним дрібним прописом нанесено семирядковий напис: “Здесь погребено / тьло раба божа / яго Лукьяна / Прокопенко / аккерманского меща- / нина скончался 1886 го / июля 30 дня” (61 x 62 x 19 см; рис. 5.4).

Тут необхідно відзначити, що на цьому кладовищі помітні порівняно недавні сліди варварської діяльності грабіжників могил.

Басейн річки Барабой с. Кагарлик

Село розташоване на краю плато лівого берега широкої долини р. Дністра, але територіально воно набагато ближче до р. Барабой (рис. 1.12). Діюче кладовище села поміщено на його південній околиці на поверхні і навколо кургану висотою близько 4 м. Площа некрополя близько 100 x 60 м, зорієнтована по лінії північ-південь, з усіх боків, крім східного, оточена валом з ровом. Найстаріша частина - західна і південно-західна, заросла чагарниками. Тут, біля півніжжя кургану звалено в купу уламки розбитих кам'яних надгробків. З більш-менш великих фрагментів, які можна визначити, необхідно виділити дві нижні частини пам'ятників довжиною 80 і 90 см, а також майже цілий лапчатий козацький хрест середніх розмірів (69 x 53 x 18 см; рис. 2.10). Ще дві підвалини пам'ятників з відбитими верхніми частинами стоять на південно-західній полі кургану. Доцільно згадати, що до 1944 р. село заселяли переважно німці-колоністи, воно носило назву Фрайберг (Вільна Гора), але на оглянутому кладовищі нами не виявлено жодної німецької могили.

с. Щербанка

Хоча через брак коштів вивчення намогильних пам'ятників німецьких колоністів не входило до головного завдання наших розвідок, деякі з них все ж було оглянуто. Це й не дивно, адже долини Кучургана, Барабой і басейн Сухого Лиману були найщільніше зайняті їх колоніями. В степах Нижнього Подністров'я свого часу було розміщено близько тридцяти німецьких колоній, з яких 16 відносились до великих, так званих материнських. Більшу їх частину було засновано переселенцями з різних районів Німеччини в 1803-1810 рр. Назвемо їх з півночі на південь: Страсбург (Кучурган), Баден і Зальц (Лиманське), Кандель (Рибальське), Ельзас (Щербанка), Мангейм (Кам'янка), Фрейденталь (Мирне), Петерсталь (Петродолинське), Йозефсталь (Йосипівка), Францфельд (Надліманське), Марієнталь (Марьянівка), Нейбург (Новоградківка), Олександргільф (Доброолександрівка), Гросс Лібенталь (Великодолинське), Кляйн Лібенталь (Малодолинське), Люстдорф (Чорноморка).

На старому кладовищі с. Щербанка, розміщеному на плато правого берега р. Барабой, було знайдено оброблений камінь вапняку, який, можливо, був пов'язаний з поховальним обрядом. Він хрестовидної форми і має розміри 80 x 70 x 20-15 см; рис. 5.10).

Сам некрополь зруйновано практично повністю, він заріс чагарниками, лише подекуди зустрічається вивернуте з землі каміння вапняку на місцях могил і огорожі.

Повну відсутність охорони пам'ятників і могил зафіксовано і на інших німецьких кладовищах регіону - в Кам'янці, Новоградківці, Великодолинському і Малодолинському. На некрополях усіх згаданих вище сіл помітні сліди діяльності грабіжників - розкопані могили, зруйновані входи до родинних склепів, які часто використовуються для звалищ сміття. Лише на деяких кла-

довищах, наприклад, в Доброолександрівці і Секретарівці (Георгенталь), що на лівому березі Куяльницького лиману, збереглися незайнятими німецькі поховання і навіть кам'яні надгробки з готичними написами. Вважаємо, що фіксація і наукове вивчення поховальних пам'ятників німецьких колоністів може і повинно стати метою спеціальних пошукових робіт.

с. Миколаївка

Старе кладовище, яке давно не використовується, розміщене на похилому лівому березі Василівської балки - лівої притоки р. Барабой, у 100 м на південний захід від центральної вулиці села. Некрополь практично повністю знищено. На своїх місцях не збереглося жодного надгробку, лише декілька поламаних підвалин, а одна могила зовсім недавно розрита грабіжниками. Декілька років тому близько двох десятків кам'яних хрестів згребли бульдозером до ставка. Їх вдалося оглянути, оскільки зараз в ньому немає води.

Тут, у купі уламків знайдено єдиний цілий хрест. Він лапчатий козацький. На одному з його боків вирізьблено латинський хрест з розширеними кінцями, а на іншому - шестиконечний православний хрест з розширеним верхнім кінцем на трикутній Голгофі (120 x 54 x 20 см; рис. 5.6)

Окрім того, тут же лежать уламки пізніших невеликих лапчатих козацьких хрестів, а також біля десятка фрагментованих прямих хрестів з саявом.

с. Василівка

На землях цього села виявлені два кладовища з кам'яними хрестами. Перше з них розміщене на високому вододілі, утвореному лівим берегом долини р. Барабой і правим берегом Василівської балки, в 1,2 км на захід від церкви і в 350 м від шосейної дороги Одеса - Кишинів. Воно діюче і складається з трьох ділянок. Східна ділянка - це сучасне кладовище. На центральній ділянці, яка майже цілком заросла чагарниками, є декілька сот пам-

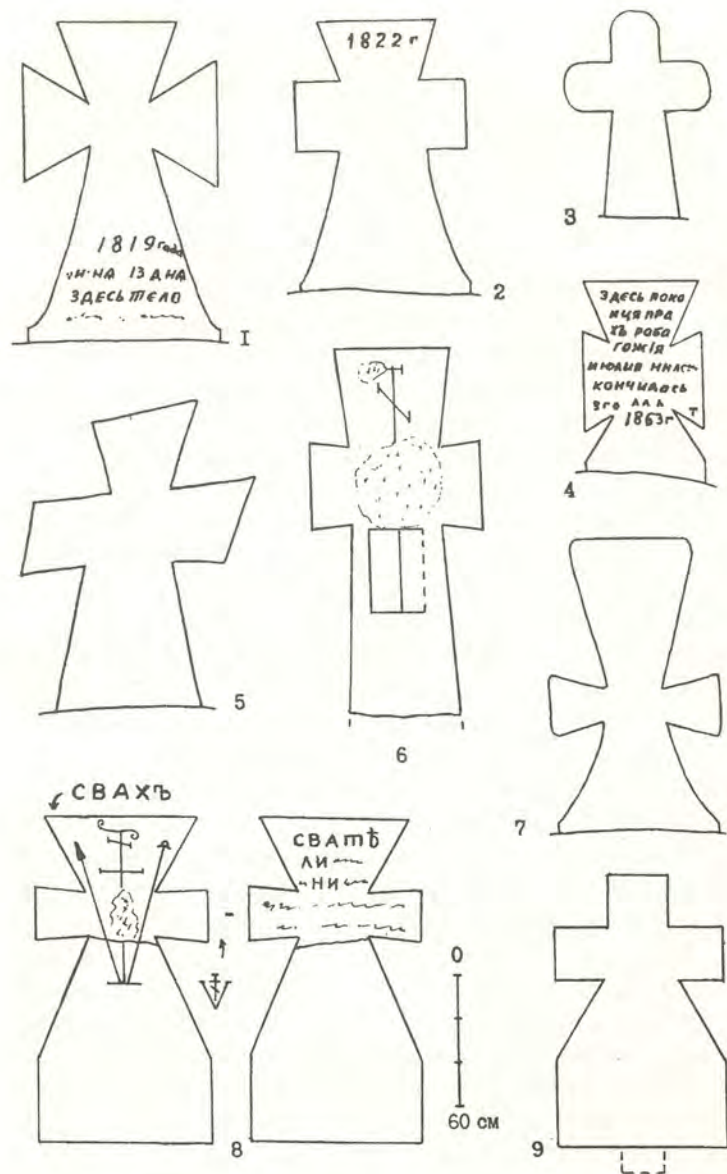

Рис. 6. Кам'яні хрести Василівки (північне кладовище - 1-9)

’ятників кінця XIX - початку XX ст. Нами вивчено найстарішу західну ділянку некрополя. Вона має площу близько 80 x 60 м, зорієнтована строго по лінії північ-південь, обнесена валом з ровом. Хоча на ній декілька хрестів розбито, а одну могилу розкопано, загальний стан цієї частини кладовища задовільний.

1-2. З двох високих лапчатих козацьких хрестів, практично однакових за формою і розмірами, датований один. На його східному боці видно сліди п’ятирядкового напису: “1819 года / ... еца / июня 13 дня / здесь тело / ...” (140 x 90 x 34 см; рис. 6.1).

3. Наступний хрест комбінований чотириконечний лапчато-прямий. На його верхньому кінці зі східного боку вирізьблено дату “1822 г.”, проте напис відсутній (120 x 80 x 38 см; рис. 6.2). Пам’ятник виконано досить грубо, поверхня його вивітрена, архетип класифікації (XII-I-1).

4. Пізнішу дату має порівняно невеликий лапчатий козацький хрест. На його західній частині майже повністю читається восьмирядковий напис: “Здесь поко / ия пра / хъ раба / божія / Иулия н...лс... / кончилась / 3 го... ол... ь т / 1863 г” (85 x 53 x 23 см; рис. 6.4).

5. Схожий за формою і розмірами більш симетричний лапчатий козацький хрест має на торці верхнього кінця напис “Стефан”, а на західньому боці “Скон. / 1859 г.” (67 x 75 x 20 см).

Решта пам’ятників на старій частині кладовища не датовані, проте є всі підстави вважати, що, принаймні, частину з них можна віднести до часів не пізніше 1819 р.

6. До цього числа, безумовно, належить дуже рідкісний округлий хрест, який стоїть в південно-східному кутку некрополя. Він дуже масивний, вивітрений (92 x 66 x 30 см; рис. 6.3). Архетип класифікації (X-I).

7. Абсолютно унікальним є лапчатий козацький хрест з високим верхнім і вкороченими бічними кінцями (110 x 80 x 24 см; рис. 6.7), архетип класифікації (IV-I-10). На його східному боці видно сліди багаторядкового напису, який погано зберігся, тому прочитати його не вдалося.

8. Те ж можна сказати про дуже високий лапчатий козацький хрест, зламаний в основі, який лежить на землі. Його поверхня дуже викришена, добре видно лише частину вирізьбленого зображення шести(?)конечного хреста на верхньому кінці (170 x 80 x 20 см; рис. 6.6). Архетип класифікації (IV-I-2).

9. Цікавим є також складений з двох фрагментів лапчатий козацький хрест. На його західному боці вирізьблено зображення шестиконечного розп’яття під візерунчатим титлом зі списом і посохом. На торці верхнього кінця читається слово “свахъ”, а на звороті сліди багаторядкового напису, з якого прочитано лише перший рядок “сватъ”. Крім того, на верхній поверхні одного з бічних кінців вирізьблено невеликого семиконечного хрестика в середині знаку, що нагадує латинську літеру “V” (155 x 80 x 24 см; рис. 6.8).

10. Наступний хрест, який стоїть в головах на горизонтальній плиті розмірами 150 x 80 см, відноситься до типу комбінованих чотириконечних лапчато-прямих (143 x 80 x 25 см; рис. 6.9). Архетип класифікації (XII-I-3).

11. Майже в центрі ділянки, що описується, стоїть хрестовидний надгробок, вирізьблений з прямокутної асиметричної плити вапняку (140 x 105 см; рис. 6.5). Не виключено, що це дефект виробництва, типологічно не визначається, але свідчить про виготовлення пам’ятників десь неподалік.

Треба згадати також ще один цілий лапчатий хрест розміром 100 x 75 см і схожий на нього хрест зі зламаним верхнім кінцем.

Друге, набагато менше за розмірами і, певно, не настільки старе кладовище Василівки розміщене в південній частині села на низькому мисі правого берега долини р. Барабой навпроти нового діючого некрополя села, ліворуч від шосейної дороги Одеса-Кишинів. Його площа близько 60 x 30 м, зорієнтована по лінії захід-схід, воно занедбане, дуже заросло деревами і чагарниками. Тут переважають прямі хрести з с’яйвом, датовані від 1890 до 1914 рр. Крім них відзначимо декілька невеликих пря-

мих і перехресних хрестів, а також комбінованих чотирьоконечних лапчато-трилистних.

До більш-менш старих пам'яток відносяться сліду-ючі. Лапчатий козацький хрест стоїть в південно-східній частині кладовища (80 x 70 x 30 см; рис.5.8). У більшого лапчатого хреста відбито один бічний кінець (111 x 90 x 25 см; рис. 5.9).

с. Доброжанове

Старе, але досі діюче кладовище знаходиться на двох мисах правого берега Доброжанівської балки - правій притоки р. Барабой, навпроти південно-східної околиці лівобережної частини села, в 1,1 км на північний захід від шосейної дороги Одеса-Біляївка. Найстаріша частина некрополя - північно-західна, прилягає до старої доро-ги, що веде з села до Біляївки через греблю ставка.

1. Тут стоїть найбільш ранній з числа датованих пам'яток цього кладовища, який відноситься до типу прямих хрестів на прямокутній підвалині з заокругленими кутами. На його східному боці помітні сліди чотирирядкового напису: "1813 г. / здесь / лежит... / ..." (84 x 55 x 18 см; рис. 7.2). Архетип класифікації (I-I-5).

2. Поруч стоїть прямий хрест на прямокутній підва-лині, на східному боці якого видно залишки чотириряд-кового напису: "18 год / Здесь лежит / раба божія А... / ..." (80 x 63 x 20 см; рис. 7.1). Архетип класифікації (I-I-3).

3. Завдяки написові унікальним є типовий лапчатий козацький хрест, якого вивернуто з землі і який лежить на поверхні в центрі кладовища. На його лицьовому боці залишилися сліди одинадцятирядкового тексту молдавсь-кою мовою, виконаного кирилицею. Напис вкритий мохом, досить сильно вивітрений, окремі літери пошкод-жені. З допомогою наукового співробітника Інституту ар-хеології Румунії Ніколи Євгена вдалося прочитати і пе-рекласти майже весь напис, за винятком другого і треть-ого рядків: "1823 рік / ... / ... / тут відпочиває / раб Хри- Дмитре / Василяки уро / женець з / села / Аурлешт / цинуту / Орхейського" (170 x 64-61 x 28 см; рис. 7.12).

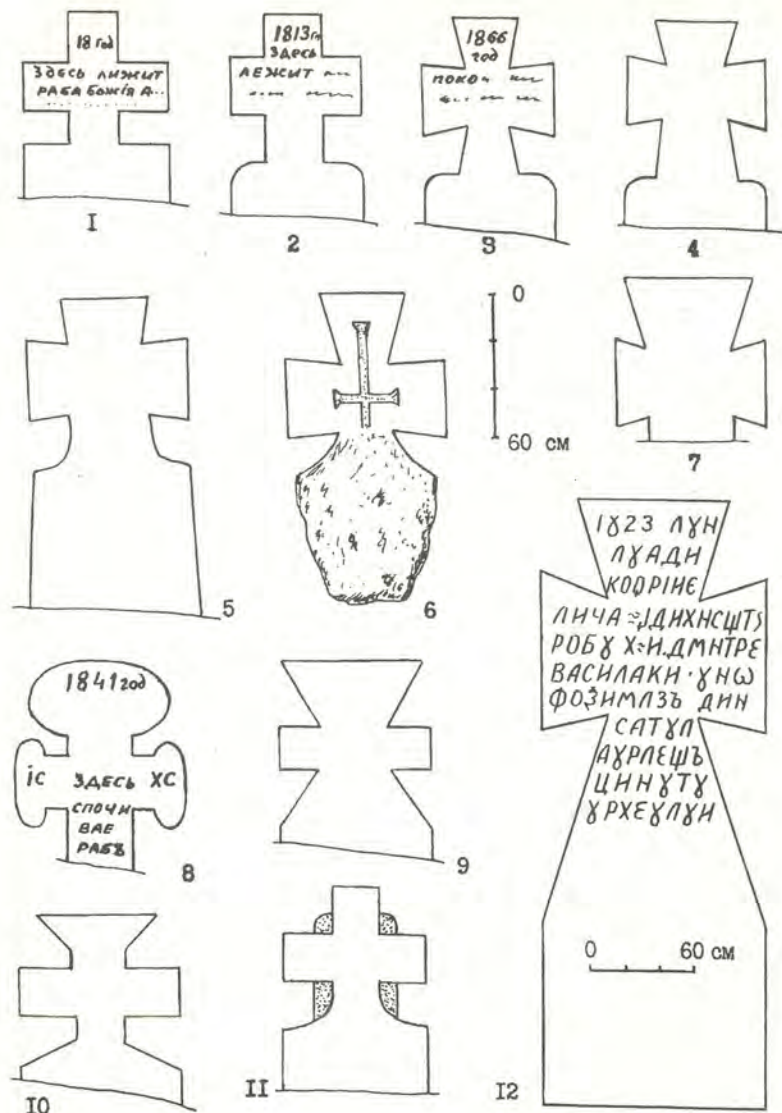

Рис. 7. Намогильні хрести Доброжанового (1-12)

Поки що це єдиний відомий на території Одещини кам'яний козацький за формою хрест з написом молдавською мовою. Він не тільки свідчить про переселення молдаван на лівий берег Дністра і їх спільне життя разом з українцями в одному селі, але й вказує на один з відправних пунктів цієї міграції - центр Молдови. Пам'ятник настільки цікавий, що йому було присвячено окрему публікацію (Сапожников - 1997-6).

4. Наступне за віком поховання - це округлий хрест, який стоїть в північно-західній частині некрополя. На східному боці хреста помітно не менш як семирядковий напис: "1841 год / ІС ХС / Здесь / спочи / ває / рабъ / ..." (84 x 70 x 20 см; рис. 7.8). Архетип класифікації (X-2).

5. Один лапчатий козацький хрест на прямокутній підваліні із заокругленими кінцями має ще пізнішу дату. На його східному боці частково читається не менш як чотирирядковий напис: "1866 / год / поко... / ..." (90 x 56 x 22 см; рис. 7.3).

Решту пам'ятників часу, який нас цікавить, в Доброжановому не датовано. Наводимо опис тільки найхарактерніших.

6. Три-чотири хрести відносяться до невеликих лапчатих козацьких з високим верхнім кінцем. Зарисовано один з них (68 x 64 x 26 см; рис. 7.7).

7. Ще один лапчатий козацький хрест цікавий тим, що має незвичайно високу підваліну (110 x 68 x 22 см; рис. 7.5).

8. Наступний лапчатий хрест дуже схожий на пам'ятник № 5, але відрізняється трохи більшими розмірами (96 x 60 x 19 см). На ньому був напис в декілька рядків, який пізніше було з наміром (?) збито.

9. Цікавий лапчатий хрест, викопаний з землі, який лежить на північно-східній околиці кладовища. Його виконано з безформеної брили вапняку, причому нижню частину залишено необробленою. На одному боці вирізьблено зображення тонкого асиметричного хреста з розширеними кінцями (130 x 67 x 18 см; рис. 7.6). За технікою виготовлення, розмірами і формою цей надгробок дуже

схожий на описаний вище хрест з с. Миколаївка на Василівській (рис. 5.6). Можна припустити, що їх зроблено в одній майстерні.

Ще три хрести відносяться до комбінованих лапчато-прямих. Нарисований і обміряний один з них, оскільки за формою і розмірами вони майже ідентичні (78 x 60 x 23 см; рис. 7.9). Два хрести комбіновані розширено-прямі. Один з них (74 x 66 x 24 см; рис. 7.10) є архетипом класифікації, якою ми користуємось (XII-I-12).

Наступний цікавий тип надгробку - прямий хрест на напівкруглому медальйоні і високій підваліні (80 x 62 x 22 см; рис. 7.11), прийнято як архетип класифікації (I-V-2).

с. Доброолександрівка

На південь від с. Доброжанового в долині р. Барабой аж до села Барабой, тобто на протязі майже 30 км раніше розташовувалось зразу сім великих німецьких колоній. На старому, досі діючому кладовищі однієї з них в с. Доброолександрівка, розміщеному в центральній частині на похилому мисі, утвореному правим берегом Барабоя і лівим берегом балки, яка впадає в нього праворуч, на нас чекав сюрприз. Тут, в 20 м на північний захід від центрального входу-арки було знайдено примітивний трилистний хрест. Він вивітрений, дуже заглиблений в землю, слідів напису не видно (58 x 64 x 16,6 см; рис. 5.7). За аналогіями умовно його можна датувати 1820-1850 рр.

В будь-якому випадку це поки що перший відомий на території Одещини факт присутності на сільському німецькому кладовищі ХІХ ст. православного українського поховання. Цей факт прямо свідчить про спільне життя німців і українців в одному селі і дає підстави припустити, що до того, коли німці з'явилися на землях степового Подністров'я принаймні якусь їх частину було освоєно українським, можливо, козацьким населенням. Опосередкованим підтвердженням цієї думки є ще один факт. На карті колонії Гросс Лібенталь, опублікованій в "Книзі батьківщини німців з Росії", яка вийшла з друку

в Штутгарті в 1956 р., крім німецького кладовища, що частково збереглося до наших днів, позначено “Старе кладовище”. Воно було розташоване на краю плато правого берега долини р. Акаржа на південь від 4,5-метрового кургану, в 1,0 км на пів-нічний схід від залізничної станції Акаржа. Зараз на цьому місці розміщені дачні ділянки. На жаль, час зйомки цієї карти не вказаний, але по наявності на ній залізниці, можна припустити, що вона була зроблена між 1910 і 1940 роками.

с. Барабой

Старе, давно покинуте кладовище розташоване на краю плато лівого берега долини р. Барабой в 1,8 км на південний схід від шосейної дороги Одеса-Овідіополь, в 1,2 км на схід від залізничного переїзду на дорозі Барабой-Грибівка на поверхні навколо кургану висотою 3,4 м. Площа некрополя складає близько 100 x 80 м, зорієнтована по лінії північ-південь. Кладовище оточене валом з ровом, вхід з півдня. Стан пам’ятників і могил на ньому просто жахливий. Всі без винятку кам’яні хрести вивернуті, розбиті, поламані. На своїх місцях залишилося лише кілька десятків підвалин. Близько десяти могил та всю вершину кургану розкопано грабіжниками. Рів і частина кладовища завалені сміттям. Уламки надгробків разом зі сміттям звалені в три великі купи в трьох кутках некрополя, менші фрагменти зустрічаються і в південній частині рову. Нам вдалося зібрати і зробити опис лише трьох кам’яних хрестів часів, що нас цікавлять.

1. Верхню частину лапчатого козацького хреста знайдено в південно-західній частині рову. На одному з його боків помітні нечіткі сліди напису в декілька рядків, який не вдалося прочитати через те, що він погано зберігся (70 x 76 x 26 см; рис. 8.1).

2. Ще один лапчатий козацький хрест був виявлений в північно-західному кутку. Він розбитий натрое, верхній кінець не знайдений. На складеному таким чином хресті також видно сліди напису, але поверхня вив-

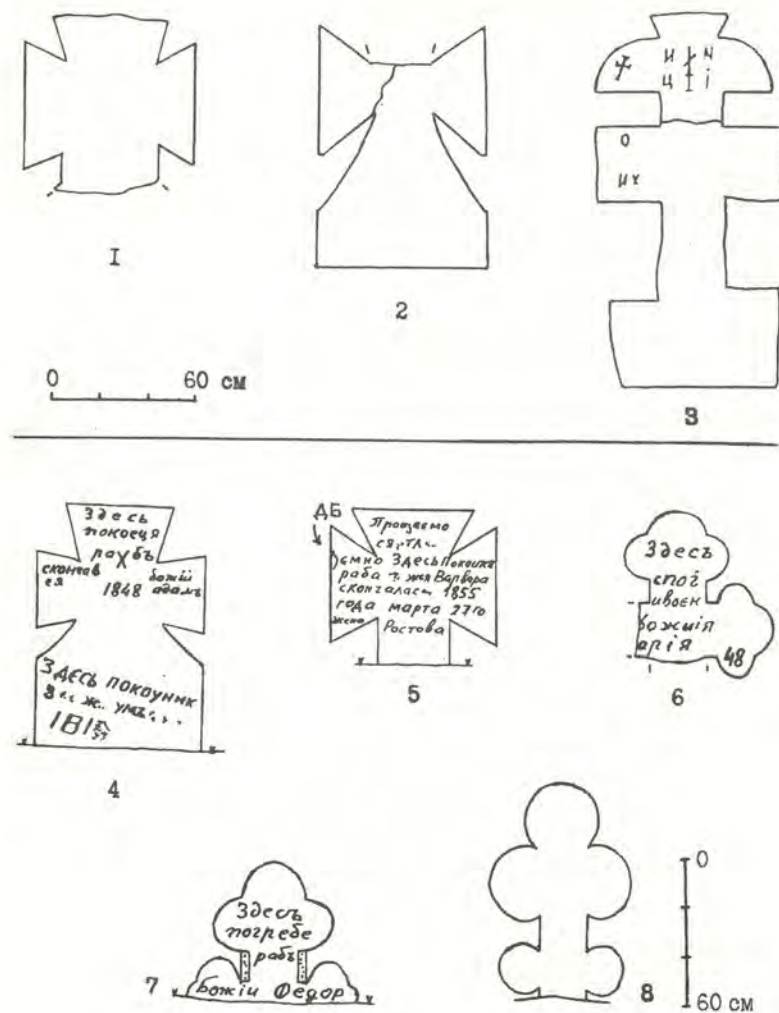

Рис. 8. Намогильні пам’ятники Барабою (1-3) і Дальника (4-8)

ітрена, дуже пошкрябана, читаються тільки окремі літери (89 x 70-73 x 21 см; рис. 8.2).

3. Унікальний хрестоподібний надгробок, розбитий надвоє, лежав в південно-західному кутку кладовища біля рову. На його верхньому перехресті помітно вирізьблені зображення двох хрестів - розширеного і шестиконечного разом з традиційним скороченням "ИНЦІ". На середньому перехресті видно окремі літери, але весь напис прочитанню не піддається (153 x 80-72 x 28 см; рис. 8.3).

Крім того, в південно-східному кутку і в рові біля нього виявлено уламки декількох типових прямих хрестів з сяйвом, один з яких датовано 1862 р., трилистного класичного хреста, прямого хреста у вигляді перехрещених колод з обрубаними гілками і горизонтальної плити.

с. Дальник

Старе закрите кладовище розташоване на краю плато правого берега долини р. Барабой в 700 м на південь від шосейної дороги в напрямку Овідіополя. Його площа складає 150 x 80 м, зорієнтована по лінії захід-схід, вхід зі східного боку. Обнесено високим валом з ровом. Некрополь більш-менш доглянутий, більшість могил прибрані. Кам'яні хрести зконцентровані в його північній, північно-західній і західній частинах. Найстаріші з них зосереджені в західній частині, ближче до валу.

1. Саме тут стоїть найранніший датований хрест. Він лапчатий козацький. На його західному боці читаємо зразу два написи. Нижній, більш ранній трирядковий напис нанесений різновеликими друкованими літерами: "Здесь покоуник / з...ж...умъ... / 181...". Шрифт грубий, виконаний з великим нахилом до вертикальної осі пам'ятника. У верхній частині каліграфічним прописним шрифтом вирізано п'ятирядковий напис: "Здесь / покоеця / ра х бь / скончався божій / 1848 адамъ". Перед нами один з рідкісних випадків повторного використання надгробку. В даному випадку - через сорок років (100 x 67-69 x 21 см; рис. 8.4).

2. Поруч з попереднім, трохи ближче до валу стоїть ще один лапчатий козацький хрест зі слідами повторного використання. На торці лівого бічного кінця крупними друкованими літерами глибоко вирізьблено "ДБ". На західному боці пам'ятника практично повністю читається семирядковий напис, виконаний таким же прописним шрифтом, що й на попередньому хресті: "Прощаемо / ся...тл... / емно Здесь покоится / раба божая Варвара / скончалас... 1855 / года марта 27 го / жена Ростова" (65 x 70 x 17 см; рис. 8.5).

3. Поруч з описаним пам'ятником на поверхні землі лежить фрагмент класичного трилистного хреста. На ньому збереглися шість рядків від напису, виконаного прописом: "Здесь / споч / иваею / ...божія / ...арія / ...48 / ...". Пропущено в четвертому рядку явно "раба", в п'ятому читаємо "Марія", в шостому - "1848" (55 x 72 x 12 см; рис. 8.6).

4. Мабуть, близьким часом треба датувати ще один дуже заглиблений в землю трилистний хрест, який стоїть неподалік. На його західному боці читаються чотири рядки від напису: "Здесь / погребе / рабъ / Божій Федор / ..." (55 x 62 x 22 см; рис. 8.7). Як бачимо, на всіх чотирьох описаних хрестах з Дальника написи виконано дуже схожими прописними шрифтами за порівняно короткий проміжок часу (з 1848 по 1855 рр.), що дозволяє припустити роботу одного майстра.

5. Унікальним для цього кладовища є примітивний трилистний хрест, який стоїть у центрі, в 10-12 м від північного боку валу (78 x 61-53 x 16 см; рис. 8.8). Сліди напису чи дата на ньому відсутні, архетип класифікації (VI-I-4).

На некрополі є ще близько 30-40 екземплярів прямих хрестів з сяйвом, деякі з них мають дати - 1884, 1894, 1895 рр. Представлено також ще один класичний трилистний хрест на прямокутній підвалині 1882 р. в центральній частині, а також декілька прямих хрестів у вигляді перехрещених колод з обрубаними гілками початку ХХ ст.

с. Грибівка

В селі, яке раніше складалося з декількох хуторів, зараз є два діючих кладовища. Однак ранні кам'яні хрести є тільки на третьому некрополі, закритому більш як 30 років тому. Воно розташоване на поверхні двох курганів висотою 1,8-2,0 м, що стоять поруч на краю плато правого берега долини р. Барабой в 200 м на північний захід від берега Чорного моря. Згадані кургани обнесено валом з ровом. Порівняно невелике кладовище подібної до прямокутника в плані форми має розміри близько 60 x 30 м, зорієнтоване по лінії північний захід - південний схід, вхід з півдня. Хоча тут є декілька доглянутих могил, одна з яких датується 1966 р., стан охорони некрополя не можна назвати задовільним. Значну частину надгробків розбито, близько десяти могил пограбовано. Осквернено і дві могили під найстарішими хрестами, один з яких вивернуто з землі і розбито навпіл. Саме ці дві могили були прибрані, а розбитий хрест реконструйований і встановлений на вершині північно-західного кургану групою студентів історичного факультету Одеського держуніверситету під керівництвом А. Мисечка і Г. Поко-ри восени 1994 р.

1. Два високі лапчаті хрести спочатку стояли в північно-західній частині кладовища на схилі кургану, в 3-4 м від рову. Скоріше за все, спочатку вони були абсолютно однаковими по формі і розмірах (218 x 72 x 28 см), архетип класифікації (IV-1-5). Перший пам'ятник, що досі стоїть на своєму місці, пошкоджено - надбито верхній кінець, поверхню вибито в декількох місцях кулями. На ньому є сліди шестирядкового напису з західного боку: "Здесь / спочиває / Раба божія Ксенія / ... кончилъ / октября 8 дня / 1817 год" (рис. 9.4).

2. На другому, відновленому з двох частин хресті є також помітний шестирядковий напис, але читається він набагато гірше: "Здесь / спочиває / рабъ бо... Антонъ / ...кончилъ / гинваря 20 дня / 1835 год". Обидва написи, незважаючи на різницю в датах у 18 років, виконані од-

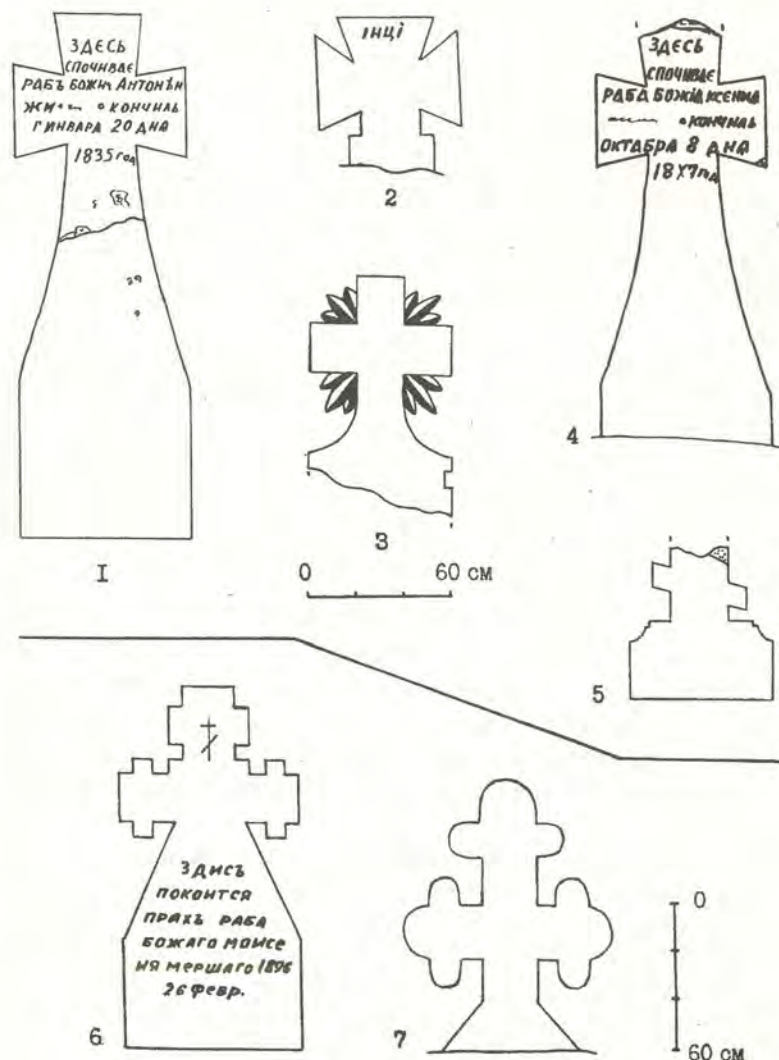

Рис. 9. Кам'яні хрести Грибівки (1-5) і Кургану (6-7)

наковим шрифтом. Вочевидь, ці надгробки виготовлені одночасно і тоді ж встановлені на могилах чоловіка і жінки, скоріш за все в 1835 році.

3. Майже в центрі кладовища, ближче до вершини південно-східного кургану стоїть дуже заглиблений в землю невеликий лапчатий козацький хрест на вузькій прямокутній підвалині. Його поверхня вивітрена, неодноразово забілена. На верхньому кінці зі східного боку видно сліди чотирьох літер, які можна прочитати як “И(І - ?)НЦІ” (60 x 60-36 x 18 см; рис. 9.2). Архетип класифікації (IV-II-21).

Крім того, в південно-східній частині некрополя в кушах стоять два прямих хрести з саявом, а три такі ж надгробки представлені уламками верхніх частин (рис. 9.3). Досить великий фрагмент нижньої частини ще одного пам'ятника, який виконано у вигляді чотири- чи шестиконечного, можливо, російського (православного) хреста, знайдено нами в південній частині рову (рис. 9.5).

Басейн Сухого лиману с. Курган

Діюче кладовище розміщене на краю плато лівого берега долини р. Акаржі в 0,5 км на схід від південно-східної околиці села праворуч від шосейної дороги Одеса-Кишинів. На його території, обнесеної валом з ровом, є курган висотою 1,2 м.

1. На західному схилі кургану стоїть викопаний і приставлений до дерева перехресний хрест. На одному з його боків вирізьблено невеликий православний хрестик і шестирядковий напис: “Здись / покоится / прахъ раба / божаго Моисе / ия мершаго 1896 / 26 февр.” (140 x 75-77 x 22 см; рис. 9.6). Архетип класифікації (VII-I).

2. Тут же знайдено класичний трилистний хрест на трикутній підвалині (112 x 90 x 26 см; рис. 9.7). Примітно, що на цьому некрополі не знайдено не тільки хрестів більш ранніх типів, але й пізніх кам'яних пам'ятників.

Нижче за течією р. Акаржі до місця, де вона впадає в Сухий (Дальницький) лиман, розташовані лише два

старих населених пункти. Це вже згадана німецька колонія Гросс Лібенталь і село Олександрівка (Арнаутівка), засноване на початку XIX ст. православними вихідцями з Балканського півострова - албанцями і греками. Огляд кладовища цього села показав, що кам'яні намогильні пам'ятники тут практично не збереглися, якщо не враховувати двох прямих хрестів з саявом в центральній частині на кургані, та й їх використано повторно. Відмітимо, що в 1798 р. на місці Олександрівки вже був хутір (Загоровский - 1929, рис. 6), який поки що умовно можна пов'язувати з “дачею полковника Густава Гагенмейстера”, описаною в 1793 році священиком Романом Івановим (Лебединцев - 1913 - Приложение № 15).

Набагато цікавіші результати принесла розвідка берегів ще однієї притоки Сухого лиману - Дальницької (Далликської) балки. Зараз більшу частину цієї долини зайнято садибами села Великий Дальник, яке розкинулося по ній чотирма кварталами на протязі близько 12 км. На семи (!?) кладовищах селища, яке раніше складалося з великої кількості хуторів, нами знайдені численні кам'яні намогильні пам'ятники. Більшість кладовищ цього села потребує спеціального ретельного дослідження, але через брак коштів ми змогли звернути більш-менш пильну увагу переважно на надгробки того часу, що нас цікавить.

с. Великий Дальник (I квартал)

Старе закрите кладовище цієї частини села розміщене на мисі, утвореному лівим берегом балки Дальницької і правим берегом її лівої притоки, яка впадає в неї біля шосе Одеса-Кишинів, в 150-200 м від шосе. Площа некрополя складає близько 350 x 150 м, зорієнтована майже строго по лінії захід-схід, огорожена валом з ровом і кам'яним парканом, вхід зі східного боку. Найбільш ранні пам'ятники зконцентровані в північно-західній, центральній, північній і північно-східній частинах. Їх опис почнемо з датованих надгробків.

1. Найбільш ранній хрест з датою - шестиконечний комбінований трилистний примітивний з прямим. Він стоїть в північно-східному кутку праворуч від входу. На західному боці добре читається восьмирядковий напис: “ИНЦИ / исує / здєс / спочив / аитъ / рабъ божїи Павелъ / Молчаїло / 1819 года” (156 x 85-56 x 20 см; рис. 10.6).

2. Неподалік від нього стоїть хрест дуже рідкісної форми, верхній і бічні кінці якого виконані у вигляді шестикутників. На його західному боці сліди напису, який складався не менш, як з семи рядків: “ИНЦИ / ІС ХС / ... / гре / раба / бжго / 1824 Іоана р...” (124 x 68-70 x 18 см; рис. 10.1).

3. Наступний пам'ятник датований вже 1850 р. Це класичний хрест-стела, який стоїть майже в центрі некрополя. На його західному боці лаконічний напис лише з трьох рядків: “ІНЦІ / Зде євгение / 1850 г.” (97 x 89 x 20 см; рис. 10.5).

Хоча тут немає більше хрестів з ранніми датами, недатованих хрестів часу, що нас цікавить, досить багато. В першу чергу до них можна віднести серію великих лапчатих хрестів.

4. Перший з них стоїть в північно-східному кутку некрополя в 5 м від північної огорожі. На західному боці сліди не менш ніж дев'ятирядкового напису: “ИНЦИ / ІСУС / пре... / Здъсь / почи / ... / рабъ бж / ... / ...” (121 x 80 x 22 см; рис. 10.2).

5-7. Праворуч від входу стоять два лапчаті козацькі хрести, майже однакові за формою і розмірами. Ще один схожий пам'ятник є в центральній частині. Наводимо рисунок одного з них (88 x 87 x 22 см; рис. 10.3).

8. У самому центрі стоїть лапчатий козацький хрест з вузьким нижнім кінцем-основою (120 x 86 x 34 см; рис. 10.4).

9. Ще один фрагмент дуже маленького асиметричного лапчатого хреста грубої роботи знайдено в купі уламків в центральній частині кладовища (46 x 31 x 10 см; рис. 10.7).

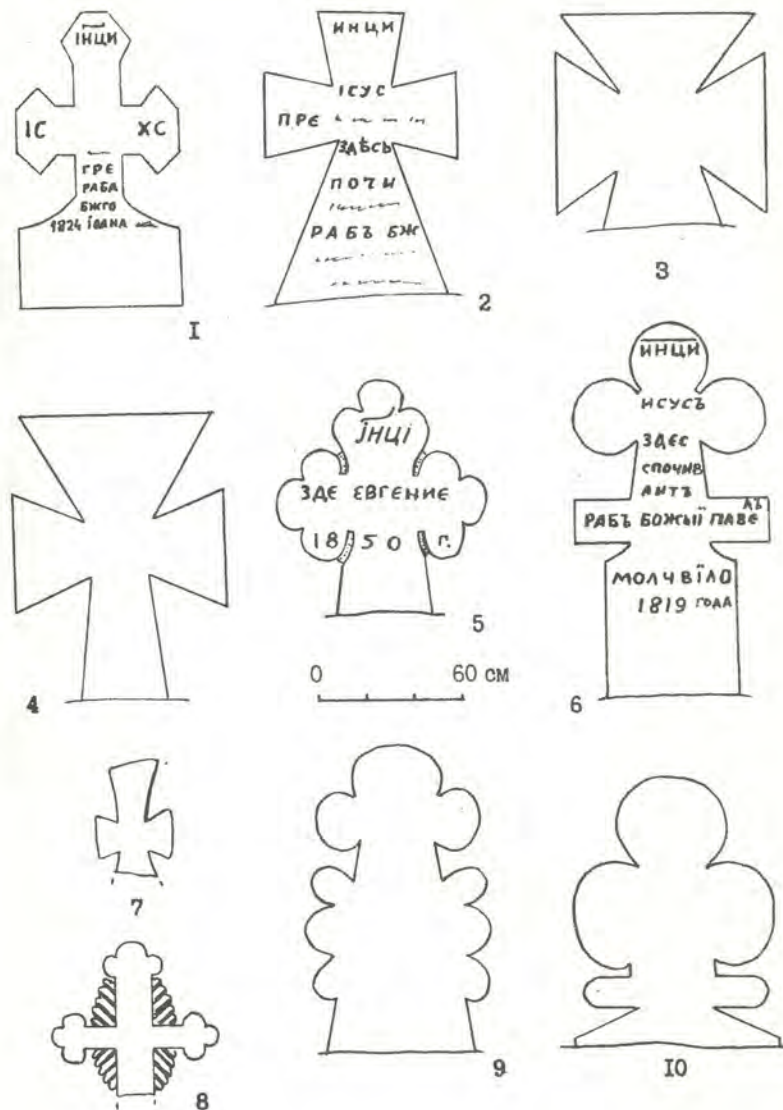

Рис. 10. Кам'яні хрести Великого Дальника (1-й квартал - 1-10)

10. Останній лапчатий хрест, що має дуже незвичайну форму, є в північній частині в 15 м від огорожі (95 x 65 x 20 см; рис. 11.6).

Можна припустити, що досить ранніми є декілька примітивних трилистних і округлих хрестів.

11. Поки що єдиним в Північно-Західному Причорномор'ї можна вважати примітивний трилистний хрест з шістьма округлими виступами на нижньому кінці, який стоїть в північній частині в 10 м від огорожі (130 x 70-76 x 25 см; рис. 10.9).

12. В північно-західному кутку, в 3 м від північної огорожі знайдено шестиконечний комбінований трилистний примітивний з заокругленим хрест (112 x 88 x 20 см; рис. 10.10).

13-15. В центральній частині некрополя, в 10-12 м від північної огорожі розміщено одразу три однотипні високі округлі хрести з двома заокругленими виступами на нижніх кінцях. Цікаво, що один з них встановлений на горизонтальному надгробку, а два - безпосередньо на землі. Зарисовано один з останніх (134 x 88-67 x 22 см; рис. 11.3).

16. Приблизно там же помічений округлий хрест набагато менших розмірів, який стоїть на дуже масивному горизонтальному надгробку (72 x 70 x 20 см; рис. 11.2).

17. Один хрест, розміщений в північно-західному кутку в 5 м від північної огорожі, відноситься до комбінованих лапчато-заокруглених (108 x 68 x 18 см; рис. 11.1). Він асиметричний, виконаний досить грубо.

Необхідно зауважити, що на кладовищі, опис якого зараз робимо, незважаючи на значну кількість пам'ятників і чисельність їх різних типів, дуже мало класичних трилистних хрестів.

18. Один з них, аналогічний комбінованому лапчато-трилистному хресту іконописця Ф. Дужана з Овідіюполя (рис. 4.9), стоїть в північно-східній частині праворуч від входу. На ньому нема а ні напису, а ні дати.

19. Ще один хрест - класичний трилистний з саявом. Він представлений фрагментом, який лежить в центрі (64 x 72 x 18-22 см; рис. 10.8).

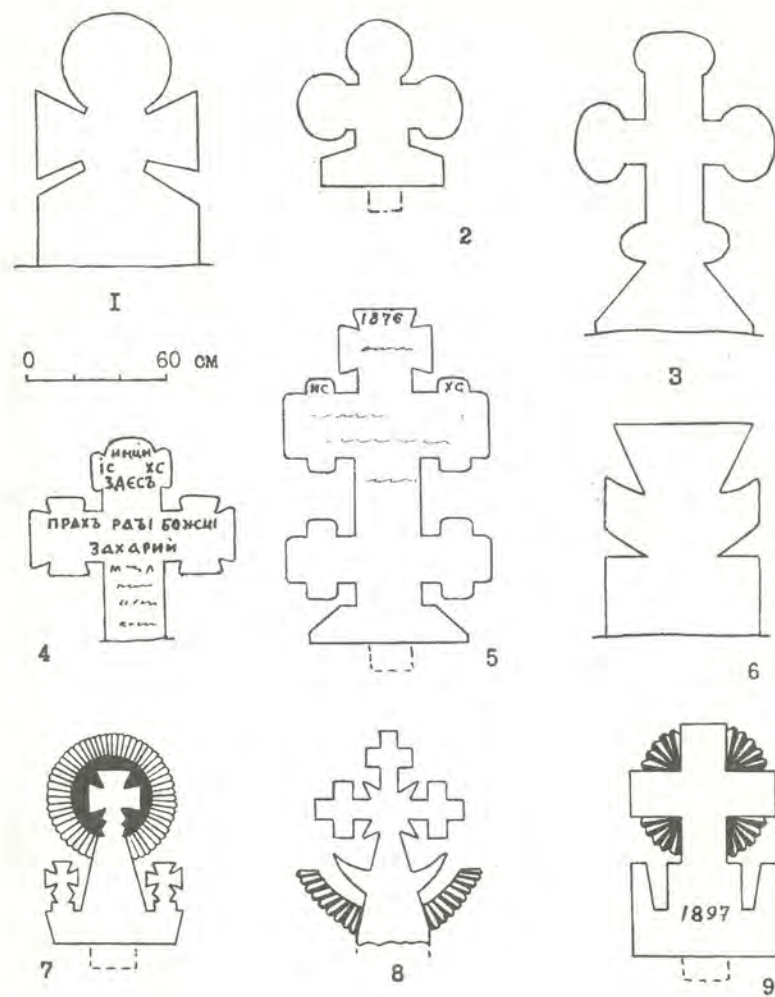

Рис. 11. Намогильні пам'ятники Великого Дальника (1-й квартал - 1-9)

Вже до 70-х років XIX ст. відносяться два перехрестних хрести з заокругленими кутами в північно-східній частині кладовища.

20. Перший з них восьмиконечний, встановлений на горизонтальному надгробку. На його західному боці помітні сліди п'яти- чи шестирядкового напису, з якого читається тільки: "1876 / ... / ІС ХС / ... / ..." (143 x 88-68 x 19 см; рис. 11.5).

21. Другий, чотириконечний хрест стоїть в головах горизонтальної плити. На його західному боці збереглися залишки восьми- чи дев'ятирядкового напису: "ИНЦИ / ІС ХС / здесь / прахъ рабъ божиі / Захарій / м...л / ... / ..." (87 x 87 x 27 см; рис. 11.4). Рисою, яка відрізняє обидва пам'ятники, є те, що у першого верхній кінець, а у другого - обидва бічних кінці виконано у вигляді невеликих лапчатих козацьких хрестів з тріхи заокругленими кутами.

Хоча пізніші надгробки детально мною не вивчалися, відзначу наявність тут великого східчастого хреста, схожого на описаний нижче (рис. 14.5), унікального пам'ятника, який складається з зубчатого хреста і трьох лапчатих хрестиків (рис. 11.7), прямого хреста з саявом на якорі 1897 р. (рис. 11.9) і художнього надгробку початку XX ст., який виконаний у вигляді перехрестного хреста з променями на якорі і саяві (рис. 11.8).

Окрім того, на кладовищі першого кварталу Великого Дальника є ще не менше 30-40 різноманітних прямих хрестів з саявом, прямі хрести у вигляді перехрещених колод з обрубаними гілками, біля 20 невеликих східчастих хрестів, декілька великих кам'яних горизонтальних надгробків і постаментів, дитячі пам'ятники, що мають вигляд маленьких домовин, тощо.

с. Великий Дальник (II квартал)

Перше, діюче дотепер кладовище цієї частини села розміщене на вододілі, утвореному лівим берегом Дальницької балки і правим берегом її лівої притоки, між шосейними дорогами Одеса-Кишинів і Одеса-Ізмаїл, на

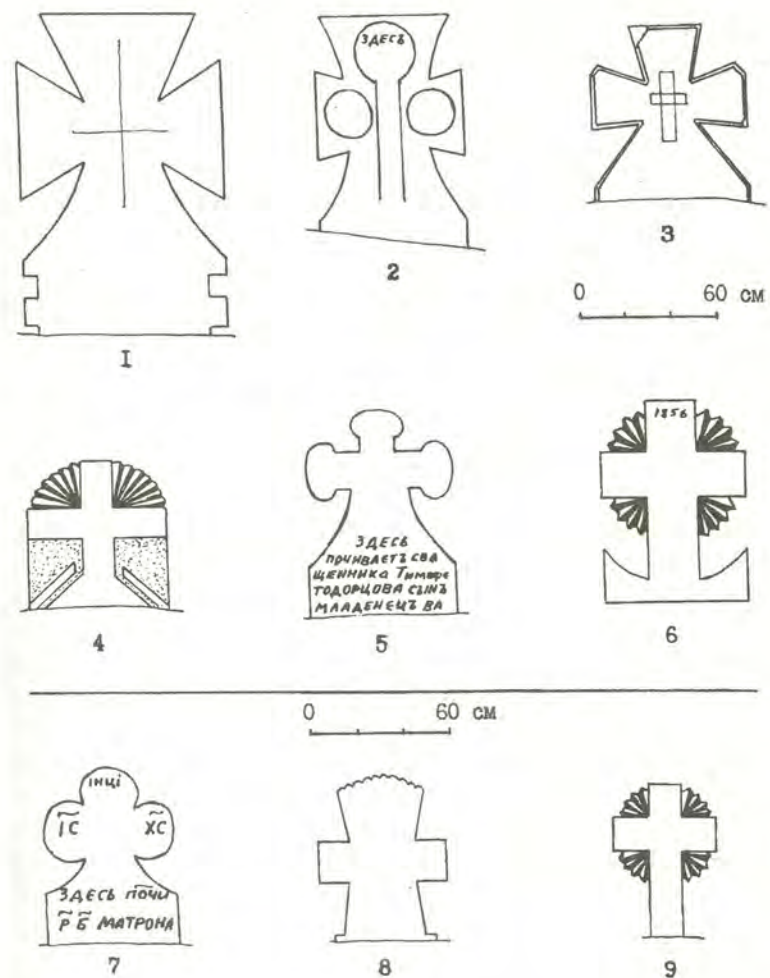

Рис. 12. Намогильні пам'ятники другого кварталу Великого Дальника (1-6 - південно-східне кладовище; 7-9 - північно-західне кладовище)

схід від садиб мешканців села. Його площа складає близько 200 x 100 м, зорієнтована майже строго по лінії північ-південь. Багато хрестів пошкоджені, але деякі порівняно недавно реставровані. Найстаріші частини - центральна і східна. Ранні хрести з датами не виявлені, проте не виключена можливість датування хоча б частини з них після зняття шарів неодноразового білення вапном.

1. В північно-західній частині стоїть лапчатий козацький хрест. На його верхньому кінці зі сходу читається слово "Рабъ", а з заходу - "Здесь". Крім того, на одному боці вирізьблено дуже схематично зображення чотириконечного округлого хреста (100 x 63 x 18 см; рис. 12.2).

2. Ще один великий лапчатий козацький хрест розміщений по центру в 20 м від західної кам'яної огорожі. На його нижньому кінці біля основи зроблені чотири зустрічних вирізи, незрозумілого призначення, а на одному боці видно сліди розмітки у вигляді прямого хреста (136 x 88 x 25 см; рис. 12.3). Архетип класифікації (IV-I-15).

3. В самому центрі кладовища, в кущах стоїть лапчатий козацький хрест зі зрізаними верхніми кутами обох бічних кінців. На його західному боці є схематичне вирізьблене зображення латинського хреста і лінійна окантовка по всьому периметру (78 x 67 x 22 см; рис. 12.3). Архетип класифікації (IV-I-1).

4. Цікавим є невеликий заокруглений хрест на високій підвалині, який стоїть у 3 м на південь від хреста № 2. На західному боці добре читається не менш ніж шестирядковий напис: "Здесь / почиваєть свя / щенника Тимофе... / Тодорцова сынъ / младенець Ва / (силий - ?)... " (90 x 64 x 16 см; рис. 12.5). Архетип класифікації (X-3).

5. Оригінальним є також латинський хрест з сьйвом на якорі 1856 р., виконаний и разом з невеликим горизонтальним надгробком монолітом з однієї брили вапняку (рис. 12.6). Архетип (II-II-5).

6. Унікальним є також хрест-стела, що стоїть в південно-західній частині кладовища, на якому з двох боків вирізьблене рельєфне зображення прямого хреста

з сьйвом на трикутній основі (63 x 60 x 22 см; рис. 12.4). Архетип (I-III-4).

Ще одне невелике закрите кладовище цієї частини Великого Дальника розміщене на схилі лівого берега Дальницької балки в 200 м на північний захід від попереднього некрополя на тій же вулиці. Його площа складає всього близько 100 x 50 м, зорієнтована по лінії північний захід - південний схід, його обнесено кам'яною огорожею і валом з ровом, вхід зі сходу. На цьому кладовищі, яке суцільно заросло деревами і чагарниками, досить багато кам'яних хрестів і горизонтальних надгробків, переважно пізніх. Найстаріші ділянки - південна і південно-західна. З більш-менш ранніх пам'ятників треба згадати 3-4 лапчатих козацьких хрести середніх розмірів, два з яких встановлені на порівняно недавніх могилах, а також декілька трилистних заокруглених надгробків, але всі вони не датовані. Більш детально зупинимось на пам'ятниках рідкісних типів.

1. В першу чергу до них відноситься комбінований чотириконечний лапчато-прямий хрест з заокругленим ребристим верхнім кінцем, який стоїть в західній частині в 5 м від огорожі (67 x 56 x 22 см; рис. 12.8), архетип (XII-I-9).

2. Цікавий невеликий примітивний трилистний хрест, який стоїть ближче до центру від стежки. На його західному боці вирізьблено чотирирядковий напис: "ІНЦІ / ІС ХС / Здесь почи / РБ Матрона", усі скорочення під титлами (75 x 57 x 13 см; рис. 12.7), архетип класифікації (VI-I-2).

3. В цій же частині кладовища знайдено латинський хрест з сьйвом (64 x 46 x 16 см; рис. 12.9).

Більша частина пізніших кам'яних хрестів цього некрополя - прямі з сьйвом, але є й інші типи. Тут, ліворуч від входу стоять два високі складні пам'ятники з перехресним хрестом з променями на вершині, якорями і крилами, схожі на пам'ятники першого кладовища Великого Дальника (рис. 11.8) і аналогічні до надгробка північного кладовища Нерубайського, датованого двад-

цятими роками ХХ ст. (Сапожников, Слюсар, Шувалов - 1995, рис. 12, 14). Цікаво, що їх гарний стан підтримується неодноразовим покриттям олійною фарбою.

с. Великий Дальник (ІІІ квартал)

Старе, але досі діюче кладовище розміщене на плато правого берега Дальницької балки в 1,0 км на південний схід від шосейної дороги Одеса-Ізмаїл, на південний захід від школи. Його площа складає близько 450 x 200 м, зорієнтована по лінії північний захід - південний схід, оточена кам'яною огорожею. Вхід зі східного боку. Найстаріші пам'ятники відзначені в центральній, північній і північно-західній частинах. Наведемо опис тільки типологічно ранніх і оригінальних надгробків, оскільки пам'ятників з датами, які нас цікавлять, виявити тут не вдалося.

1. Великий лапчатий козацький хрест стоїть майже в центрі некрополя поблизу стежки. На його західному боці є сліди двох написів. Перший, який ледве вирізняється, нанесений на верхньому кінці, прочитати його не можна. Ясно тільки, що він виконаний великими друкованими літерами. Другий на нижньому кінці, зберігся трохи краще: "Здесь / покоится / рабъ... / ..." (120 x 92 x 26 см; рис. 13.1).

2. Ще більший комбінований чотириконечний лапчато-східчастий хрест з одним відбитим бічним кінцем розміщений в північній частині кладовища. Він стоїть в головах намогильного горбика, оконтуреного камінням, а на його східному боці вирізьблене рельєфне зображення прямого асиметричного хреста (137 x 108 x 25-27 см; рис. 13.2). Архетип класифікації (ХІІ-І-18).

3. Набагато менший за розмірами лапчатий козацький хрест з виділеним нижнім кінцем стоїть в південно-західній частині некрополя в 20 м від огорожі. На його західному боці майже повністю читається п'ятирядковий напис: "Здесь / младенец / Феодосия си / нь ско / нчалас І..." (82 x 67 x 22 см; рис. 13.3), архетип (ІV-І-11).

4. Майже в центрі розміщено комбінований чотириконечний лапчато-розширений хрест зі східчастим пря-

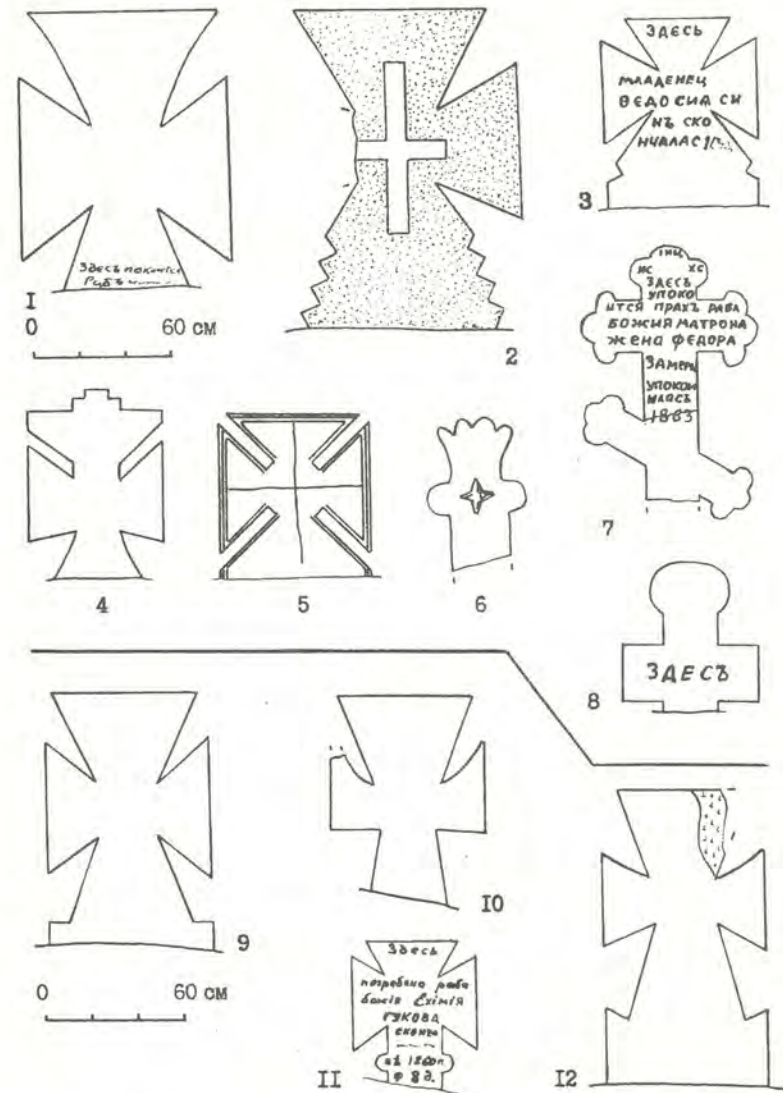

Рис. 13. Намогильні хрести Великого Дальника (1-8 - третій квартал; 9-12 - друге кладовище четвертого кварталу)

мокутним виступом на верхньому кінці (73 x 60 x 20 см; рис. 13.4). Архетип класифікації (ХІІ-І-24).

5. Наступний хрест - лапчатий степовий, виготовлено з горизонтального надгробку з фігурним лінійним кантом по периметру. На західному боці збереглися сліди розмітки у вигляді накресленого прямого хреста (67 x 60 x 18 см; рис. 13.5).

6. Найбільш ранній датований хрест, знайдений на цьому кладовищі, - комбінований шестиконечний трилистний класичний з православним. Він розбитий, репрезентований фрагмент складається з двох уламків. Вдалося прочитати одинадцятирядковий напис: "ІН Ц / ИС ХС / здесь / упоко / ится прахъ раба / божия Матрона / жена Федора / Замери / упоко / илась / 1863" (рис. 13.7), архетип (ХІІ-ІІ-15).

7. Ще один хрест відноситься до комбінованих чотирьохконечних округло-прямих. На його перехресті добре читається тільки одне слово "Здесь" (67 x 58 x 26 см; рис. 13.8).

8. Дуже своєрідний фрагмент надгробку у вигляді високого округлого хреста з фігурним верхнім кінцем. На його перехресті вирізьблено зображення прямого хреста, більше схожого на чотирипроменеву зірку (64 x 42 x 18 см; рис. 13.6). Оскільки форму хреста чітко не встановлено, цей надгробок можна віднести до групи хрестоподібних пам'ятників (Сапожников, Слюсар, Шувалов - 1995, рис. 14.9).

Окрім описаних, на кладовищі другого кварталу с. Великий Дальник присутня значна кількість кам'яних пам'ятників і хрестів, що відносяться до останньої чверті ХІХ - початку ХХ ст. Серед них прямі з променями, один з яких датований 1881 р., пам'ятники у вигляді дитячих домовин, різні горизонтальні і кубовидні надгробки, тощо.

с. Великий Дальник (ІV квартал)

В цій, найбільш розтягнутій по долині Дальницької балки, частині села існують три кладовища. Перше з них

(з півночі на південь) розміщене на вершині мису, утвореного лівим берегом головної балки і правим берегом лівої балки-притоки, навпроти МТФ, в 1,0 км на захід від чотириметрового кургану з абсолютною позначкою +63 м. Кладовище діюче, має площу близько 280 x 140 м, зорієнтоване по лінії північ-південь, обнесене валом з ровом і кам'яною огорожею, вхід з заходу, з боку вулиці. На ньому збереглося досить багато ранніх кам'яних надгробків. В цілому кладовище доглянуте, розбитих пам'ятників дуже мало.

1. Найбільш ранній датований пам'ятник стоїть в 40 м на схід від входу. Це класичний трилистний хрест з заокругленими виступами на нижньому кінці на прямокутній основі з заокругленими кутами. На його західному боці видно сліди шестирядкового напису: "усопш... / то... / с... / до... / представивш... сентябрь / ...тяб... 1823 80 лет". На нижньому кінці є дуже схематичне зображення черепа і двох перехрещених кісток Адама (119 x 96 x 18 см; рис. 14.7).

2. Поруч з ним встановлено унікальну прямокутну стелу з заокругленими верхніми кутами. На одному її боці - вирізьблене зображення лапчатого козацького хреста на прямокутній основі, а на звороті - чотириконечного лапчато-розширеного хреста на високому нижньому кінці, зі описом і тростиною (67 x 63 x 18 см; рис. 14.3).

3-5. В 65 м на південний схід від входу в одному ряду стоять два практично однакові лапчаті степові хрести, один з яких нарисований (90 x 64 x 20 см; рис. 14.1). Їх поверхні дуже вивітрені, слідів написів не видно.

6. Комбінований чотириконечний лапчато-розширений хрест віднайдений в 80 м на південний схід від входу (90 x 72 x 20 см; рис. 14.2). Архетип класифікації (ХІІ-І-21).

7. Дуже недбало випиляний асиметричний комбінований лапчато-прямий хрест стоїть в 65 м на південний схід від входу (80 x 80 x 22 см; рис. 14.4).

8. Два великих хрести є восьмиконечними. Перший, який встановлений в 55 м на північний схід від входу,

відноситься до комбінованих лапчато-патріарших (145 x 83 x 22 см; рис. 14.11). Архетип класифікації (XII-III-2).

9. Другий стоїть в головах масивного надгробку, складеного з окремих каменів вапняку, на південний схід від входу, не закопаний. Цей хрест можна визначити як патрі-арший з розширеним верхнім кінцем на східчатій підвалині (171 x 90 x 19 см; рис. 14.10). Архетип (IX-III-2).

10-11. Два хрести відносяться до патріарших шести-конечних на прямокутних підвалинах зі зрізаними кутами. Вони дуже схожі, тільки у одного з них п'ять кінців закінчуються ребристими пропилами, а у другого такі ж пропили виконані у вигляді сітки. Публікується перший пам'ятник (124 x 77 x 22 см; рис. 14.12). Архетип класифікації (IX-I-2).

12. Унікальний хрестовидний надгробок, форма якого настільки примхлива, що я не берусь її описати. Пам'ятник стоїть в головах масивної горизонтальної плити розмірами 130 x 67 см на схід від входу (110 x 68 x 20 x 18 см; рис. 14.6).

13. Ще один унікальний пам'ятник - круглий (зубчатий) хрест на якорі з лапчатим хрестом в центрі, на східчатій основі. Він стоїть в 45 м на північний схід від входу (103 x 65 x 18 см; рис. 14.9). Архетип (IX-7).

14-15. В північно-західній частині кладовища знайдені ще два зубчаті хрести з лапчатыми в центрі, але у них замість якоря є по два лапчаті хрестики з боків підвалин, як на першому некрополі Великого Дальника (рис. 11.7).

16. Решта пам'ятників пізніші. Цікавий прямих східчастий хрест з заокругленими виступами на нижньому кінці, який стоїть на горизонтальній квадратній плиті розміром 54 x 50 x 17 см в 60 м на південний схід від входу. На його верхньому кінці добре читається тільки дата "1876" (рис. 14.5). Архетип класифікації (III-I-5). Надгробків, схожих на цей, тут налічується не менше десяти, переважно в пів-денно-східній частині некрополя.

Крім того, на кладовищі є ще 25-30 прямих хрестів з саявом, найбільш ранні з яких належать до 1883 і 1887

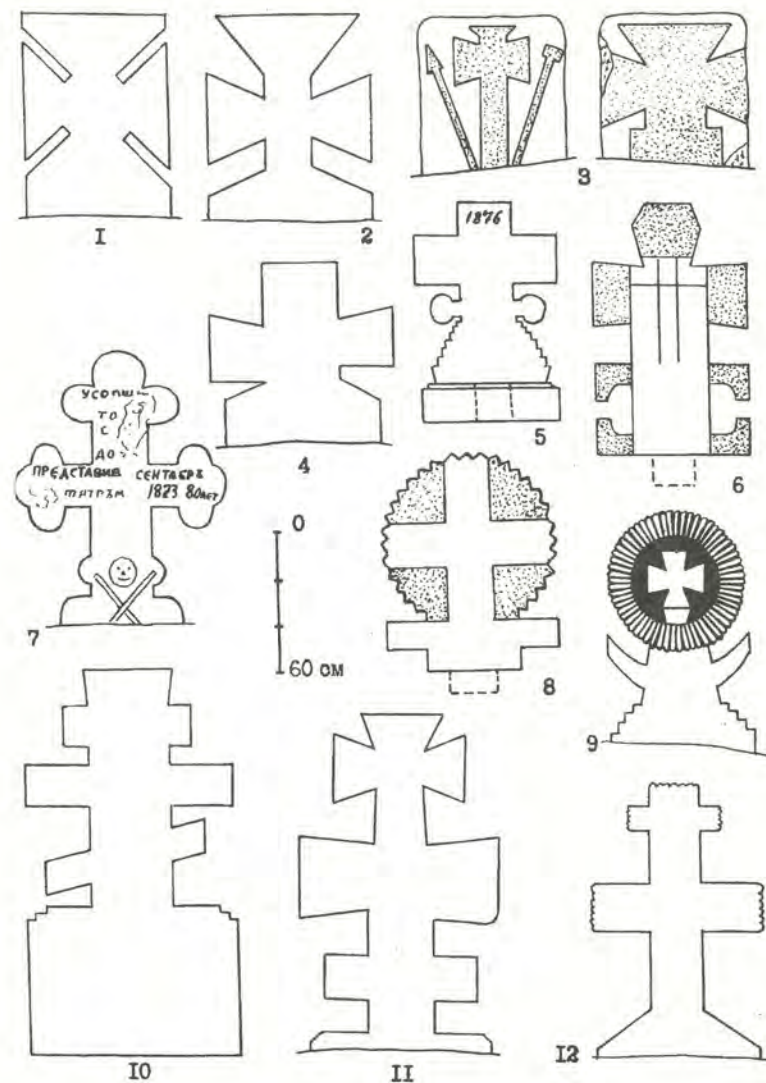

Рис. 14. Намогильні пам'ятники Великого Дальника (перше кладовище четвертого кварталу - 1-12)

рр., а також два шестиконечні патріарші хрести з сьйвом (рис. 14.8), один з яких є архетипом (IX-II-2).

Друге, також діюче кладовище цієї частини Великого Дальника розташоване на схилі лівого берега Дальницької балки, в 1,2 км на південь від попереднього, між садибами мешканців села. Його площа близько 140 x 70-80 м, зорієнтована по лінії захід-схід. Некрополь обнесено валом з ровом, а з боку вулиці - кам'яною огорожею. Вхід тут же, із заходу. Стан пам'ятників дещо гірший, ніж на попередньому кладовищі, багато розбитих надгробків, а старих хрестів дуже мало.

1-3. Три великі лапчаті козацькі хрести розміщені поруч, в 15-20 м на північний схід від центру. Всі вони не мають дат і написів. Перший, на прямокутній основі, практично цілий (110 x 72 x 27 см; рис. 13.9). У другого пошкоджений верхній кут одного з бічних кінців. Схоже, що нижні частини обох бічних кінців цього хреста були намірено відпиляні, як у надгробків з Єфимівки (85 x 72 x 20 см; рис. 13.10). Архетип класифікації (IV-I-3). У третього хреста на підвалині з піднятими кутами (репліка якоря - ?) зовсім недавно відбитий один з кутів верхнього кінця (128 x 72 x 21 см; рис. 13.12).

4. Інших ранніх пам'ятників тут немає. Відзначимо невеликий козацький хрест з двома напівкруглими виступами на нижньому кінці, який стоїть в кушах в 20 м на південний схід від входу. На його західному боці читається восьмирядковий напис: "Здесь / погребена раба / божія Єхімія / Гукова / сконча / ... / вь 1869 г. / ф. 8 д" (65 x 55 x 14 см; рис. 13.11). В останньому рядку наявне скорочення: "февраля 8 дня". Таких хрестів, але без написів, є ще два чи три, до того ж один з них був недавно розбитий.

Ще два пізніші хрести, схожі на описаний на попередньому кладовищі, стоять недалечко від великих лапчатих хрестів, проте один на порівняно недавній могилі. Крім того, на даному кладовищі є ще не менш, ніж 10-15 прямих хрестів з сьйвом, невеликі прямі хрести і прямі хрести у вигляді перехрещених колод з обрубаними гілками.

Третє кладовище цієї частини Великого Дальника розташоване на плато лівого берега Дальницької балки на кургані висотою близько 2,5 м, в 1,2 км на північний захід від шосейної дороги Одеса-Овідіополь, в 350 м на південь від дороги на одеське міське звалище. Воно невелике, площею близько 50 x 40 м, зорієнтоване по лінії північ-південь, обнесене валом з ровом. Некрополь діючий, але його пам'ятники перебувають в поганому стані. Майже всі кам'яні хрести і горизонтальні надгробки розбиті. Тут нами віднайдено лише 4-5 прямих хрестів з сьйвом, при чому у одного з них проміння є тільки між верхнім і двома бічними кінцями, а також один невеликий прямий хрест. Тут немає не тільки жодного раннього, але навіть жодного датованого пам'ятника.

с. Прилиманське (Татарка)

Діюче кладовище розташоване на плато лівого берега Татарської балки - лівої притоки Сухого лиману, над центральною частиною села, в 100 м на схід від його східної околиці. Некрополь має в плані прямокутну форму і розміри 300 x 120 м, зорієнтований строго по лінії північ-південь. З західного і південного боків його обнесено кам'яною огорожею, з інших - валом з ровом, вхід з заходу. Кладовище порівняно добре доглянуте, найстаріші кам'яні надгробки зконцентровані в південній частині, ближче до її центру.

1. Великий лапчатий козацький хрест стоїть в центрі в 55 м від південного краю, на ньому відсутні сліди напису (126 x 90 x 15-18 см; рис. 15.1).

2. Ще один лапчатий козацький хрест виявлений в 35 м від південного краю (88 x 72 x 21 см; рис. 15.2).

3. Найбільш ранній датований хрест на цьому кладовищі стоїть в південно-східному кутку. Це поки що єдиний відомий в регіоні східчатий хрест на прямокутному медальйоні. На його західному боці на верхньому кінці вирізьблене зображення класичного трилистного хреста на схід-частій Голгофі і дев'ятирядковий напис напівпрописними літерами з граматичними помилками:

“Здесь покоясь / тело раба / божого / кале / снико / ва / сконца / вса / 1836” (135 x 67-64 x 21 см; рис. 15.3). Архетип класифікації (III-I-3).

4. Вже до 50-х років XIX ст. відносяться два майже однакові класичні трилисті хрести. Перший з них стоїть навпроти входу, ближче до східного краю кладовища. Напис з дев'яти рядків на західному боці говорить: “1855 год / ок. 9 / Зд...сь / покоится / тело священно / іерея отца / Анто / ния бил / восвящен” (115 x 86-68 x 20 см; рис. 15.4). В другому рядку легко розібрати скорочення: “октябрю 9 (дня)”

5. Другий хрест міститься по центру, ближче до південного краю. Його розміри не збігаються з попереднім на $\pm 1-3$ см. На ньому з західного боку читається десятирядковий напис: “Зд...сь / ...огребенное / т...ло / раба божія куп / ца Анастасія Ма / нго / сконча / лся 10 июля / 1854 год / от Рождества” (рис. 15.5).

6. Цікаво, що поруч є могили родичів цієї людини. На одній з них стоїть типовий прямий хрест з сяйвом; на якому добре читається семирядковий напис: “Млад...нь / ць Марія / Манго. Родила... / 1875 Год / июля 2 д. / скончал. / 1876 ав. 30”.

7. В одній огорожі з двома описаними вище хрестами стоїть невеликий лапчатий козацький хрест на звуженій прямокутній підвалині з заокругленими кутами (61 x 60-40 x 14 см; рис. 15.6). Архетип класифікації (IV-I-22). Не виключено, що він належить дружині чи іншому близькому родичеві купця А. Манго і повинен датуватися від 1853 до 1876 рр.

8. Унікальним для Північно-Західного Причорномор'я є комбінований чотириконечний лапчато-прямий хрест з квадратним виступом на верхньому кінці, який стоїть в головах прямокутної плити розмірами 121 x 65 x 18 см (75 x 51 x 18 см; рис. 15.7). Архетип класифікації (XII-I-5).

9. В північно-західному кутку кладовища поруч з хрестом № 3 стоїть великий восьмиконечний патріарший хрест досить грубої роботи (137 x 60-40 x 17 см; рис. 15.8).

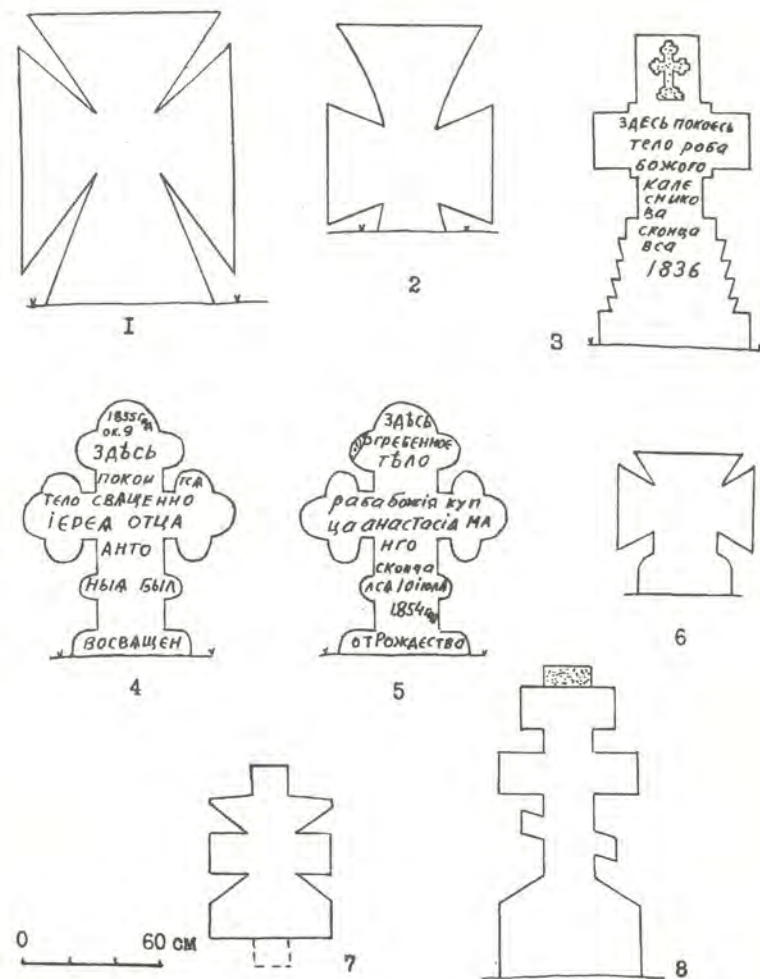

Рис. 15. Кам'яні хрести Прилиманського (1-8)

Майже такий же пам'ятник міститься поблизу. Він відрізняється трохи більшими розмірами, але також не датований. Крім того, треба відзначити наявність тут ще 3-4 невеликих лапчатих козацьких хрестів, близьких за формою до описаного вище хреста № 7, декількох горизонтальних надгробних плит; прямого хреста з променями, а також декількох десятків прямих хрестів з сивом 70-90 рр. XIX ст.

с. Сухий Лиман

Діюче кладовище міститься на краю плато лівого берега Сухого лиману над центральною частиною села. Його площа складає близько 300 x 150-120 м, зорєнтована майже строго по лінії північ-південь. Обнесене кам'яною огорожею, а зі східного боку - валом з ровом. Центральний вхід з вулиці, з західного боку. Всі більш-менш старі кам'яні надгробки зосереджені в його південній і південно-східній частинах. Кладовище доглянуте, багато хрестів побілені, декілька надгробків і їх великих фрагментів складені в купу ближче до південно-східного кутка. На жаль, тут не знайдено жодного пам'ятника, датованого раніше 70-х рр. XIX ст., а також практично немає хрестів ранніх типів, принаймні, раніше 30-40 рр. того ж століття.

1. Можна припустити, що до цих часів належить досить великий масивний прямий хрест, який стоїть в самому південно-східному кутку (81 x 62 x 25 см; рис. 16.1).

2. Абсолютно унікальним є ще один порівняно ранній хрест, який стоїть в центральній частині старої половини некрополя, в 15 м на південь від центральної алеї. Його можна визначити як комбінований чотириконечний лапчато-трилистний примітивний з якорем. Він пошкоджений, дуже заглиблений в землю, поверхня вивітрена, напис не читається (65 x 70 x 18 см; рис. 16.2).

3. Цікавий хрест, що стоїть поруч з першим в південно-східному кутку. Його можна віднести до перехресних з заокругленими кутами (82 x 66 x 24 см; рис. 16.3).

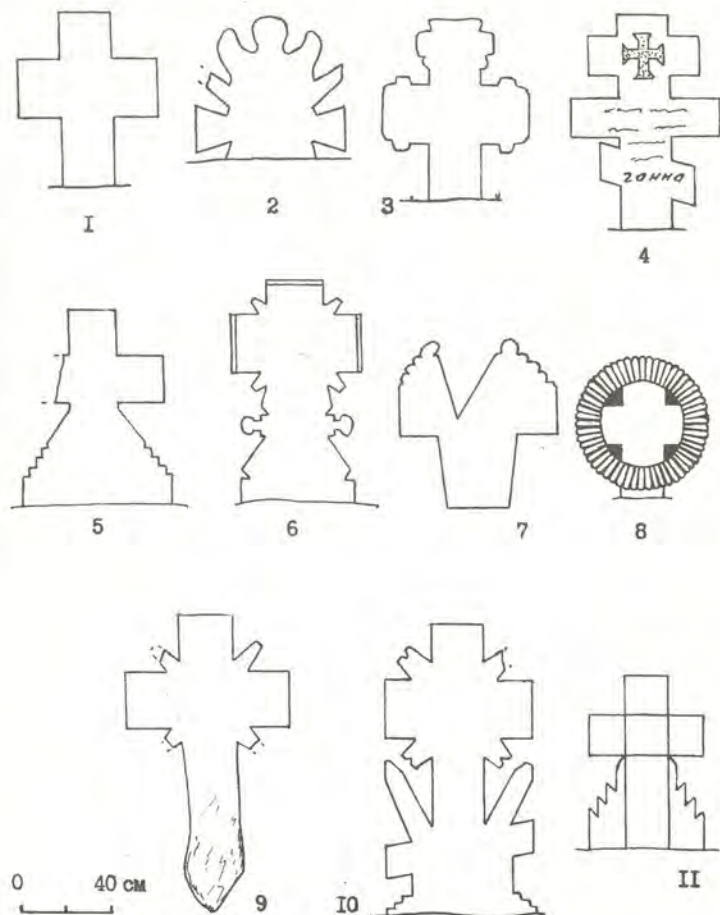

Рис. 16. Намогильні пам'ятники Сухого Лиману (1-11)

4. В південно-східній частині в купі уламків знайдений надгробок досить дивної форми. Нічого подібного серед відомих пам'ятників України нам невідомо. Умовно його можна віднести до групи хрестовидних пам'ятників, оскільки тип хреста в ньому зовсім не можна визначити (79 x 75 x 24 см; рис. 16.7).

5. Наступний хрест - патріарший восьмиконечний поміщений в тому ж південно-східному кутку. На його східному боці дуже погано помітні сліди чотири- чи п'яти рядкового напису з ім'ям "Ганна". На його верхньому перехресті вирізьблене зображення майже симетричного розширеного хреста (98 x 51-69 x 15 см; рис. 16.4).

Решта пам'ятників ще пізніші. Наведемо опис лише найбільш типологічно характерних.

6. Поруч з попереднім стоїть прямий східчастий хрест з одним відбитим бічним кінцем (95 x 70 x 23 см; рис. 16.5).

7. Тут же стоять два однакові прямі хрести з променями і округлими виступами на нижньому кінці. Навожу рисунок одного з них (92 x 58 x 16 см; рис. 16.6).

8. В південній частині некрополя в 12 м від краю віднайдений зубчатий (круглий) хрест з прямим хрестом в центрі (68 x 60 x 13-16 см; рис. 16.8).

9. В тій же купі уламків, що й надгробок № 4, лежить майже цілий прямий хрест з промінням (138 x 76 x 22 см; рис. 16.9).

10. Поруч стоїть досить складний пам'ятник, який можна визначити як православний хрест з промінням і якорем на східчастій основі (136 x 68 x 21 см; рис. 16.10).

11. В південно-східному кутку стоїть невеликий, але оригінальний прямий хрест на східчастій основі (78 x 59 x 13 см; рис. 16.11).

Крім того, на кладовищі Сухого Лиману наявні 4-5 невеликих лапчатих козацьких, 5-6 трилистних класичних, декілька десятків прямих хрестів з саявом і прямих хрестів у вигляді перехрещених колод з обрубаними гілками. Всі вони зосереджені в південній і південно-західній частинах некрополя.

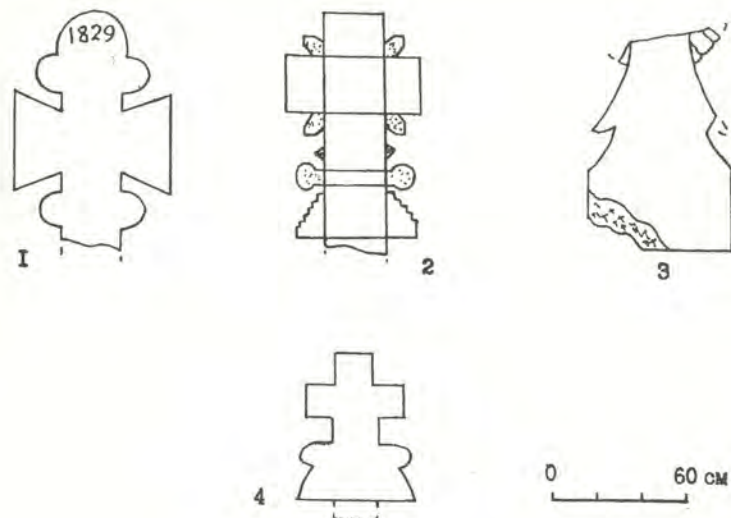

Рис. 17. Кам'яні хрести Бурлачої Балки (1-4)

с. Бурлача Балка

Діюче кладовище розміщене в центральній частині села на високому мисі, утвореному лівим берегом Сухого лиману і правим берегом балки Бурлачої, яка впадає в нього зліва. Некрополь, обнесений кам'яною огорожею, з входом зі сходу, має площу близько 130 x 60 м, зорієнтовану майже строго по лінії захід-схід. Стара частина кладовища - південна і південно-західна, дуже закладена, заросла чагарником. За свідченням мешканців, значну за площею західну ділянку, прилеглу до стрімкого берега лиману, близько 20 років тому було зруйновано при виконанні протизсувних робіт під час будівництва інженерних споруд Іллічівського порту. Багато хрестів і пам'ятників розбиті, їх уламки звалені разом зі сміттям в купи, ближче до центру некрополя.

Глава II ПИСЬМОВІ ДЖЕРЕЛА ПРО ПЕРЕБУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ У НИЖНЬОМУ ПРИДНІСТРОВ'І

*- Летів орел понад морем, тай став голосити:
"Ой, як тяжко козакові на чужині жити".*

*Летів орел понад морем тай летівши крикнув:
"Ой, як тяжко нещасному жить, де не привикнув..."*

Перш ніж подвести підсумки робіт автора з пошуку намогильних пам'ятників козаків та їх прямих нащадків в степах Нижнього Подністров'я треба хоча б коротко зупинитися на огляді існуючих письмових джерел про їх перебування на цій території. Автор змушений провести такий аналіз з ряду причин. Мені не вдалось знайти жодної книги і навіть статті, присвяченої життю і справам запорожців в Буго-Дністровському межиріччі, за винятком тез А.Д. Бачинського (1994-а). Опубліковані з цієї теми відомості досить численні, проте уривчасті і фрагментарні. Стосовно ж історії Чорноморського козацького війська на Дністрі, то вона відома набагато краще, хоча викладена у виданнях, майже недоступних для широкого кола читачів. Особливу цінність мають "Ведомости о численности Черноморского войска и жителей, проживающих на его территории в 1791-1792 гг.", опубліковані в 1900 році кубанським істориком П.П. Короленком. Ми вважаємо за необхідне внести згадані документи до цієї книжки як самостійну її частину (Додатки I-III). Отже, не претендуючи на всебічний і поглиблений аналіз, охарактеризуємо існуючі джерела.

Перші дані, які безпосередньо свідчать про активність запорожців у цьому районі, належать турецькому мандрівникові Евлії Челебі і стосуються 1657 р. У своєму описі

1. В одній з цих куп лежить досить великий фрагмент комбінованого чотириконечного лапчато-трилистного класичного хреста. На його верхньому кінці добре читається тільки дата "1829". За формою він дуже схожий на описаний вище хрест Ф. Дужана з Овідіополя (101 x 68 x 20 см; рис. 17.1).

Крім цього надгробку, нам не вдалося знайти тут більше жодного пам'ятника тих часів, що нас цікавлять. З більш-менш типологічно оригінальних хрестів другої половини ХІХ ст. опишемо наступні.

2. Майже цілий пам'ятник, який раніше стояв на горизонтальній плиті, лежить в тій же купі уламків. Його можна визначити як латинський хрест з променями з округлими виступами на нижньому кінці на східчистій основі (101 x 60 x 13 см; рис. 17.2). Архетип класифікації (III-II-1).

3. Тут же віднайдений великий фрагмент хреста невідомого го типу. Можна тільки припустити, що свого часу він був зубчатим чи прямим з саявом (94 x 63 x 18 см; рис. 17.3).

Крім описаних вище, на цьому кладовищі відзначені ще не більше десяти прямих хрестів з саявом кінця ХІХ - початку ХХ ст. і два однакові прямі хрести з фігурними підвалинами початку ХХ ст. (рис. 17.4), які є архетипом класифікації (I-I-6).

переправи через Дністровський лиман у найвужчому місці між мисом Отарик і Акерманом він повідомляє, що для того, щоб перебраться з лівого берега на правий, треба було спочатку розпалити сигнальне багаття, і тоді від фортеці припливали кораблі чи човни. Інколи козаки викликали таким чином судна, а потім захоплювали їх і грабували. Челебі пояснює, що сама назва мису походить від татарських слів “от” - трава і “ярин” - вогнище, багаття (Эвлия Челеби - 1961. - С. 107). Проте це свідoctво зафіксувало лише один з напрямків численних походів козаків у межі татарських земель в середині XVII ст., а не їх постійне тут мешкання. Той же Евлія Челебі на шляху від Дністровського лиману до Хаджибея відзначає тільки татарські стоянки - Отярин, Бури-Муюн (вовче гирло - с. Барабой) і Даллик (місце, яке заросло чагарником - південна частина с. Великий Дальник). Окрім того, він дуже яскраво описує й іншу переправу через Дністер, якою користувалися, коли треба було перекинути військо з його спорядженням і кіннотою. Вона знаходилась біля Маяків, де ріка мала швидку течію, і найчастіше була пов'язана з втратами людей і коней (Эвлия Челеби - 1961. - С. 41-42, 144, 176).

За часів цієї подорожі і аж до 1770 р. Буго-Дністровські степи формально входили до складу Кримського ханства, але фактично контролювалися ногайською Єдісанською ордою. Головним центром цієї орди був Очаків, тому вона іноді називалась Очаківською. Це була найчисельніша з ногайських орд, яка нараховувала в 1766 р. близько 40 тисяч кібіток. Нею управляли декілька мурз на чолі з сераскером з роду кримських Гіреїв. Не вдаючись до деталей, скажемо, що татари контролювали цю територію принаймні з 1512 р., коли Селім і Менглі-Гіреї остаточно відбили у поляків південну частину Буго-Дністровського межиріччя. Турецька присутність в цьому краї значно посилилася в 1538 р., позаяк тоді Сулейман I відібрав у татар Очаків (Киртоаге - 1994). Тут же варто відзначити, що далеко не завжди на протязі більш як 250 років козаки і ногайці перебували в стані війни.

Навпаки, вони вели між собою жваву торгівлю, а інколи виступали разом проти спільного ворога, наприклад, поляків (Скальковский - 1885. - Ч. I. - С. 27; Яворницький - 1990. - С. 320-322 і наступні).

Є усі підстави вважати, що перші козацькі хутори могли з'явитися в Нижньому Подністров'ї в період з 1710 по 1734 рр., коли Запорозька Січ вийшла з-під контролю Москви і уклала мирну угоду з кримським ханом. В будь-якому випадку, виходи козаків на сезонні промисли “аргатування” на Дністер і Дунай в ті часи були звичайним явищем. Вже в травні 1747 р. кошовий В. Григор'єв повідомляв, що “...в разных местах за турецкими границами возле небольших речек и в долинах казаков поселилось много” (Бачинський - 1994. - С. 8).

Як пише О.С. Коцієвський, особливого розмаху заселення Очаківської області православним населенням набуло в 1750-х роках. Воно складалося переважно з українців, які втікали від своїх хазяїв з території Польщі, молдаван, які переходили на лівий берег Дністра, і російських старообрядців. Ці люди ставали мешканцями так званих “ханських слобід”, яких у 1779 р. від Бугу до Дністра нараховувалось близько сорока (Коциевский - 1960). Треба підкреслити, що переважна частина цих сіл була вище по Дністру, Ягорлику і Кодимі, тобто розташована переважно за межами відкритого степу, де продовжували кочувати ногайці.

На мою думку, етапна подія, після якої заселення Буго-Дністровських степів, як для козаків, так і для представників інших національностей, стало практично безперешкодним, і яке досі не отримало належної оцінки істориків, відбулася в 1770 р. Тоді, під час війни з турками, що вже велася, російський уряд домовився з ногайськими мурзами щодо їх виходу з-під влади кримського хана і про переселення Єдісанської і навіть частин Буджакської і Джамбуклійської орд у степи Приазов'я. Коли ногайці наближались до Дніпра, на них несподівано напали козаки, які звільнили декількох християнських бранців і захопили частину худоби. Через це татари

відмовилися йти далі, вимагаючи відшкодування заподіяних втрат і права відкочувати на Кубань, подалі від неспокійних сусідів. Конфлікт вдалося уладнати, виплативши мурзам близько шести тисяч рублів золотом, проте Джамбуклійська орда всеж таки повернула до Криму. Це викликало крайнє незадоволення козаками у Катерини II (Короленко - 1990. - С. 53-54). Перевіз ногайців через Дніпро здійснили запорожці, які надали для цього близько 30 човнів і більш як 2000 козаків. У ході цієї "операції", яка тривала з 24 жовтня по 7 листопада 1770 р., запорожці втратили три чверті своїх суден через те, що в осінню негоду їм довелося переправляти не тільки ногайців та їх кибитки, а й численні череди худоби, проте не одержали за це ніякої компенсації (Скальковский - 1846. - С. 76-81).

Під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. козаки ще краще познайомилися з цим краєм. Саме до цих часів належить перша згадка про Аджі-Дере, який козаки разом з армійським загоном захопили в липні 1770 р. по дорозі на Хаджибей. "...Будучи в местечке Аджидере и получа тож не малую добычь, хотя там неприятеля никого не застали, а ушел весь в Белгород; однак подошел к нам на судах, из пушек перестреливался и нашими пораженный опять возвратился назад без нашего урону, кроме с его стороны. После чего предав огню оное местечко и к крепости Аджибейской маршируя, тож и во многих же селах ясыру и добычи не мало получили..." (Скальковский - 1846. - С. 61). Цікаво, що на "Карте Молдавии и Валахии" Я.Ф. Шмидта 1774 р. в Нижньому Подністров'ї позначені лише турецько-татарські містечка і села - Янідуни (Одеса), Босгаз (Бугаз), Гирибурзіна (Бузиновате-Роксолани), Аджидере (Овідіополь). Річка Барабой має на ній назву "балка Канаєва" з населеним пунктом у районі сучасного села Василівка під назвою Каная Мурзи (кривавий мурза). На лівому березі Кучурганського лиману позначені села Ібраїм, Мурад, Єскі-Піска, а на правому - Єгні-Піска і Чордупой. На лівому березі основної течії Дністра від Аджидере до Дубосар не

позначено жодного населеного пункту. На "Генеральной карте Новороссийской губернии" І.Ісленьєва 1779 р. населених пунктів ще менше - Гаджибей, Аджидере і Маяк, а річка Барабой має назву Кайнасу (кривава вода). На цій карті вище по Дністру до Дубосар помічені вже села Малаєшти, Дороцкая, а також Біляки. В останній назві можна було б бачити першу згадку Біляївки з невірною топографічною прив'язкою (Карпенко та ін. - 1981. - С. 10), але, скоріше за все, малось на увазі с. Білочі.

Деякі відомості щодо часу заснування і етнічного складу низки сіл Подністров'я можуть дати матеріали про православні церкви, проте до них необхідне критичне ставлення, оскільки дата освячення церкви буде запевне пізнішою, ніж час заснування села. Проте наводимо деякі з них - Дороцьке (1768 р.), Погреби (1771 р.), Деликова (Делакеу) і Бутор (1773 р.), Гараганова (Карагаш - ?, 1779 р.), Яськи і Дубосари (1780), Перерите (Пирита) і Спея (1789 р.). Далі перелічуються церкви, заснування яких пов'язане вже з часами чорноморських козаків. Про них ми поговоримо пізніше, а тут зазначимо, що серед мешканців сіл переважно значаться молдавани. Тільки в Чобручах, Коротному і Незавертайлівці "прежде были раскольники-некрасовцы" (Гавриил - 1848. - С. 149-171).

До речі, молдавани згадуються як будівничі нової турецької фортеці в Хаджибейі ще в 1765 чи 1766 рр. (Скальковский - 1885. - Ч. II. - С. 271-272), а якісь молдавські села на Дністрі, ймовірно, в районі Яськів, в 1770 р. відвідали запорожці під час вже згаданого походу на Аджидер і Хаджі-бей: "...и когда к оному Днестру приближались... вперед Запорожские партии отправляли, кои быв в селах и возвратившись, представили в Кош ясыру Волошского, рогатого скота, коней и протчего не мало" (Скальковский - 1846. - С. 60-61).

Зі сказаного можна зробити висновок, що згадані карти 1774 і 1779 років, навіть якщо врахувати, що сама зйомка місцевості проводилась раніше їх видавництва, не дуже повно демонструють міру заселеності регіону в

70-ті роки XVIII ст. Адже само до цього часу належить “великий ви-хід” козаків за Буг, в межі тодішньої Туреччини після розгону Нової Запорозької Січі в 1775 р. За деякими даними, тільки до кінця того року Запорожжя залишили більш як 5 тис. осіб (Голобуцький - 1994. - С. 532). Без сумніву, якась їх частина поселилася не тільки за Дунаєм, а й на берегах чорноморських лиманів, в тому числі і на лівобережжі Дністра, але в яких селах - невідомо. За усними переказами, запорожці, які “зашумели веслами до Тилигула”, там не всиділи, а поселилися біля підосви Хаджибейської фортеці, у так званій Карантинній балці, а потім заснували передмістя Одеси - Пересип (Скальковский - 1846. - С. 198).

В будь-якому разі, кількість запорожців була настільки значною, що в серпні 1778 р. турецький султан надав їм землі для заснування нової Січі саме в цьому районі, з центром в Кучурганах, а також зброю і коней. Кошовим отаманом було призначено полковника Гната, який отримав досить високу в Туреччині військово-адміністративну посаду бунчужного паші. Такий поворот справи дуже налякав царський уряд, і він, в підсумку досить складних переговорів, які закінчились підписанням 10 березня 1779 р. Айнали-Кавінської конвенції, наполіг на переселенні козаків за Дунай, подалі від російського кордону. Щоб повернути запорожців до Росії, 5 травня 1779 р. Катерина II підписала спеціальний маніфест про їх амністію (Бачинський - 1994. - С. 8-12).

Як бачимо, переселення українських козаків до Нижнього Подністров'я і зокрема - до околиць Хаджибею, яке почалося в 30-40 рр. XVIII ст., було досить тривалим і складним процесом, який дуже погано документовано. Згідно з деякими джерелами, територія навколо Хаджибея вже близько 1765 р. була досить заселеною, тут було немало сіл і хуторів (Маркевич - 1894. - С. 40), проте деякі вчені вважають, що це були переважно “...малороссы по происхождению, выходцы из Подолии, Волыни и других областей Речи Посполитой” (Яковлев - 1899. - С. 14). Цю думку повністю заперечує усталена усна традиція,

яку зафіксовано наприкінці XIX - початку XX ст., в селах Куяльник, Усатове, Нерубайське тощо, мешканці яких згадували, що їх предками були запорозькі козаки (Одеса. 1794-1894. - С. 56; Данилов - С. 1011-1018; Де-Рибас - 1913. - С. 69 та інші).

Наступна недовга, але дуже яскрава сторінка історії українських козаків у Подністров'ї пов'язана з бойовими діями Чорноморського козацького війська під час війни з Туреччиною 1787-1791 рр. і їх перебуванням на цих землях в 1790-1793 рр. Тоді Кіш чорноморців був у Слободзеї, а більша частина степового Подністров'я від берега Чорного моря до лінії Бендери-Березівка, за винятком Хаджибея і низки прилеглих сіл, входила до складу Подністрянської паланки (рис. 1).

Створене в червні 1787 року, це військо спочатку мало назву “Войска верных казаков”, але за особливі заслуги при взятті Очакова в грудні наступного року його було перейменовано на “Ее Императорского Величества войско верных Черноморских казаков”. Під час військової кампанії 1789 р. козаки брали участь у взятті Хаджибея, Акермана і Бендер. Тільки після цього, в березні 1790 р. їм було виділено землю для поселення. Для вивчення питання про те, де і в яких селах мешкали чорноморці в Подністров'ї особливе значення мають згадані вище “Ведомости”. Спочатку звернемось до відомості, яку було складено в листопаді 1791 р. (Додаток I).

Згідно з цим документом, козаки мешкали в Парканах, Тернівці, Суклії, Гарагашах (Карагаші), Слободзеї Руфі, Чобручах, Глинному, Коротній, Незавертайлівці, Яськах, Головківці (Біляївці), Миколаївці, Аджидере, Бузиноватій і в Барабойній. Разом в Подністрянській паланці в 15 селах нараховувався 1031 двір, де мешкали 4922 козаки обох статей. В усіх козацьких поселеннях від Дністра до Кінбурн-ського півострова мешкало в 1789 дворах 9480 осіб, приписаних до Війська. Саме ж Військо - тобто козаки і старшини, які отримували “жалованье”, нараховувало в цей час 12768 осіб. Як бачимо, загальна чисельність чорноморських козаків у листопаді 1791 р.

досягала близько 22 тисяч осіб, до того ж у це число не входили козаки, які мешкали на численних хуторах. Треба підкреслити, що згідно “Исчислению” - відомості “о выплате жалованья за сентябрь 1788 г.”, гроші одержали разом 4105 козаків (Короленко - 1990 . - С. 162-164), тобто лише за три роки кадровий склад Війська виріс більш як у три рази (!).

Вочевидь, в наступному, 1792 р. було проведено спеціальний перепис населення, яке мешкало в хуторах і перебувало при рибних господарствах “неводах” і “сітях”, що належали, як правило, заможній старшині. Цей документ досить великий за обсягом (Додаток II). Відзначимо тільки, що “в урочищі Кучургані” існували шість хуторів з 30 мешканцями - Петра Леді, Микити Чумака, Артема Різника, Якова Дундука, Прокопа Штукового і полковника Письменного. Ще один хутір поблизу Маяків з 16 мешканцями належав порутчику Семену Салу. П'ять хуторів з 26 мешканцями розташовувались в гирлі і урочищі Барабой - Каїнки, Маковецького, Малого, Ковальчука і Білого. Окрім того, в Подністрів'ї відзначено ще 22, скоріш за все сезонних неводів і сіток, розташованих “при урочищі Турунчука”, в “урочищі Кучурган”, “на Білому озері”, “в Білгородському лимані”, поблизу Миколаївки та при урочищах “Дарадоле”, “монастеря Добруми”, “Аджидарі”, “Отарину” і “Бузиноватій”. Разом на хуторах і рибальських стоянках від Кучургана до гирла Дністра і Барабоя в 1792 р. нараховувалось 182 особи, серед яких було тільки сім жінок. Цікаво, що при деяких неводах, які іноді називались “хуторами в ловле рыбы”, перебувало до 17 осіб, тобто це були вже справжні невеликі рибні заводи, де рибу не тільки ловили, а й обробляли - солили і в'ялили. Разом же, на усіх чорноморських землях на хуторах і в рибних господарствах, згідно з цією відомістю перебувало 2140 осіб. Таким чином, загальну чисельність Чорноморського війська можна визначити майже в 24 тисячі осіб.

Це була дуже значна для тих часів цифра, особливо якщо виходити з того, що А.О. Скальковський визначив

число мешканців усієї Очаківської області в 1790 р. в 50 тисяч осіб, і це разом з міщанами Очакова, Хаджібея, Ананьї-ва, Дубосар та інших пунктів (Скальковский - 1844. - С. 267). Треба визнати, що остання цифра найбільше відповідає дійсності, позаяк за “Ведомостями четырех уездов” 1792 р. в “Новоприобретенной области”, не враховуючи чорноморських козаків, мешкало 25449 “душ обоего пола” (Коциевский - 1960. - С. 358). Тільки в селах і хуторах Подністрянської паланки постійно мешкали 5 тисяч осіб, не враховуючи багатотисячного регулярного Чорноморського війська. До питання про національний склад цього населення ми ще повернемося, а зараз відзначимо, що така велика кількість народу не могла не залишити свого сліду на придністровських землях.

І дійсно, чорноморці зробили помітний внесок в освоєння цієї території. Зараз же після прийняття нових земель до відання Війська, кошовий отаман Захарій Чепіга віддав усім полковникам, які стояли на чолі територіальних підрозділів “паланок”, грізний припис, “чтобы они каждый в своей дистанции строжайше смотрели за казаками и всякого рода людьми, дабы никто имеющихся на войсковой земле садов и лесов не опустошал, не истреблял и даже ни одной дубинки без позволения коша не рубил, и чтобы во всем соблюдался должный порядок”. В найкоротший термін на чорноморській території була встановлена жорстка дисципліна. Всі рибні промисли були описані і обкладені податком у 20 карбованців на рік. Крім того, “чтобы прекратит на заводах пьянство и худые дела, дано предписание старшине Шелисту все кабаки оттуда удалить” взагалі, весь продаж “хлебного вина в пределах войска” був упорядкований і переданий на відкуп з надходженням відшкодження до військового доходу. Окрім зборів з рибних заводів і шинків, у Війську існувало мито за випасання худоби на його землях “иногородними лицами”, а також подушний податок з циган, які кочували по цій території. Вони через своїх виборних отаманів платили по 2 карбованця за рік з кожного господарства (сім'ї) та по 60 копійок з

“безсемеино бурлака”. У спеціальному “Ордері” на ім’я полковника Івана Гаражі від 4 травня 1790 р. З. Чепіга сурово вимагав: “Воров и разбойников и другого звания бездельников искоренять без послабления, о чем всем сельским атаманам строжайше притвердить имеет” (Короленко - 1900. - С. 71-75, 166).

Тут необхідно підкреслити, що дотримання своїх старих січових норм поведінки вимагалось не тільки від підлеглих, а й від усіх без винятку козаків. Це доводить такий випадок, що трапився під час облоги Очаківа. Один козацький старшина чимось провинився, і коли Г. Потьомкін про це дізнався, то наказав А. Головатому, який мав на той час чин підполковника, від себе “пожурить виновного”. “Чуємо, найясніший генерал!” - відповів той і наступного дня, з’явившись до князя, відрепортував, що “уже пожурили”. “Как же вы его пожурили?” - запитав Потьомкін. “Та насилу вчотирьох повалили”, - в рифму відповів Головатий. Здивований такими словами, головнокомандуючий зауважив, що старшина той має чин майора. Але Головатий не розгубився і пояснив, що майорство так при ньому й залишиться, а як наказано його “пожурить”, то й буде “журиться” і вже “за прежние шалости не приметя” (Короленко - 1904. - С. 9-10).

Окрім заходів по наведенню порядку, інтенсивні будівельні роботи велися в цей час у всіх придністровських селах, але особливо в Слободзеї, де перебував Кіш. Тут в найкоротші строки були збудовані громадські будівлі, склади, канцелярія, а головне - військова церква, освячена в ім’я Святої Трійці (Короленко - 1900. - С. 75). До цього періоду належить заснування більшості православних церков Подністров’я - в Тернівці, Калаглеї, Овідіополі, Граденіцях, Чобручах (1790 р.), Коротному (1791 р.), Парканах, Глиному і Незавертайлівці (1792 р.). В 1792 р. у тій же Слободзеї була заснована ще одна постійна церква - Михайлівська. Усі церкви в названих селах були тинковані з очерету і лише на початку ХІХ ст. на їх місцях були зведені кам’яні храми. Відзначено, що перша Покровська церква в Коротному була збудована на

кошти “запорожского полковника Бурмиса” (Гавриил - 1848. - С. 165-171), проте по відомості 1791 р. такий полковник не значиться (Додаток І), а в іншому місці згадується полковою осавул Бурнус (Додаток ІІ).

До речі, Михайлівська церква в Слободзеї стоїть над могилою дочки А. Головатого - Марії і збудована на його особисті кошти. З нею пов’язана ще одна легенда - не настільки весела, як попередня, але також така, що відображає звичаї запорожців. Наприкінці 1791 чи на початку 1792 року М. Головата вийшла заміж за одного царського офіцера. Молоді вже збиралися їхати до Санкт-Петербурга, але одна з дівчат-служниць отруїла Марію за те, що та не захотіла взяти її з собою. Убитий горем батько звелів одягнути дівчину, яка отруїла, в найкращий одяг, спорядити як до вінця, потім її зв’язали, зашили у мішок, священник прочитав відхідну. Після цього, за наказом А. Головатого, козаки віднесли вбивцю до берега і, розкачавши, кинули з високого урвища у води Дністра (Короленко - 1904. - С. 11).

Не можна забувати про те, що вся ця різнобічна діяльність по облаштуванню Війська і наведенню порядку на його землях тривала під час війни з Туреччиною. Більша частина козаків брала участь кампанії 1790 р. - знаменитому поході на Дунай, де вони відзначилися при взятті Кілії, Тульчі, Ісакчі і зіграли особливу роль у штурмі Ізмаїльської фортеці 11 грудня 1790 р. В останній справі особливий героїзм проявили козаки Чорноморської флотилії. Разом у цьому бою брало участь близько 6 тисяч козаків, з яких було вбито 2 полкових осавула, 2 полкових хорунжих, 10 канонірів і 82 козаки, а більше 300 чорноморців отримали поранення. Крім того, 8 козачих човнів були наскрізь пробиті турецькими ядрами і ще 8 пошкоджені.

За подвиги при взятті Ізмаїлу кошовий отаман З. Чепіга був нагороджений Георгіївським хрестом ІІІ ступеня, полковник А. Головатий - Володимирським хрестом, інші ордени отримали ще декілька військових старшин, а всі без винятку офіцери, що брали участь у штурмі, отримали

ли золоті пам'ятні хрести, а рядові козаки - медалі. Після успішного закінчення кампанії більшість козаків пішла зимувати на Дністер, а решта виявили, як би зараз про це сказали, "комерційну жилку". Справа в тому, що в районі Килії залишилися збудовані турками гарди - риболовні споруди із забитих у дно ріки колод, які частково перегороджували течію Дунаю. Козаки хитрістю заволоділи усіма п'ятьма гардами і на протязі десяти місяців успішно їх експлуатували, використовуючи частину виловленої риби для свого харчування, а решту продавали російським військам. Загальний прибуток від цієї операції склав 9 тисяч карбованців - гроші для тих часів величезні, особливо якщо врахувати, що за рік бездоганної служби рядові козаки одержували по 12 крб., курінні отамани і гармаші - по 30 крб., хорунжі, осавули і полкові старшин - 50 крб., військовий священник - 105 крб., військовий писар і полковники - 300 крб., військовий суддя (А. Головатий) - 400 крб., військовий отаман (З. Чепіга) - 500 крб. (Короленко - 1900. - С. 76-94, 162-163).

У 1791 р. бойові дії було перенесено за Дунай, де запорожці знову героїчно воювали під Браїловим, Бабадагом та Мачином. Війна закінчилась підписанням 29 грудня того ж року Яської мирної угоди, згідно з якою були підтверджені завоювання Росії на Кубані, Тамані та в Криму, а новий кордон з Туреччиною пройшов по низзю р. Дністер і Дністровському лиману, тобто нові землі чорноморців стали прикордонними. Після повернення війська і флотилії на Дністер, козаки почали поратися коло їх опорядкування. Питання про те, в яких селах після укладення Яської угоди стояли чорноморські полки і де були прикордонні пости, залишається відкритим. Є дані, обгрунтовані на записках автору проекту Аджидерської фортеці інженер-полковника Ф.П. Де-Волана, про те, що один з основних пунктів базування чорноморської морської флотилії був в Аджідері. Цікаво, що цей автор називає козаків запорожцями і описує, як наприкінці 1791 - на початку 1792 рр. вони оселилися тут і з землебитного лампачу збудували казарми, які були

розташовані чотирма рядам на східному схилі балки, в 300 сажнях (близько 300 м) від берега лиману. Зауважимо, що ще в 1798 р. ці будівлі були позначені на загальному плані Овідіополя (Тимофеєнко - 1984. - С. 157). Виходячи з того, що згідно з запорозькими традиціями кожний курінь мав свій громадський будинок, то гарнізон чорноморців у Аджідері міг досягати чисельності 1000 осіб і навіть більше. Вважаємо, що залишки цих будівель можна спробувати віднайти в наші часи. Перспективним може стати і пошук укріплених козацьких постів, сліди яких можуть зберігтися вздовж колишнього кордону по лівому берегу Дністра і Дністровського лиману. Можливо, вони були розташовані там же, де трохи пізніше були "кордони", позначені на "Карте от Адессы до устья реки Днестра" 1798 р. Й. Беллінгса - в гирлі р. Барабой, поблизу від сіл Бугаз, Роксолани і миса Отарик (Загоровский - 1929. - С. 47).

Здавалося б, після війни козаки могли кинути всі сили на освоєння і облаштування своїх нових володінь. Проте над ними вже збиралися чорні хмари. Становище чорноморців дуже похитнулося після смерті їх гетьмана, князя Таврійського Григорія Потьомкіна 5 жовтня 1791 р., позаяк козаки вважали, що тільки він міг захистити їх інтереси при дворі Катерини II, яка досі не підтвердила їх права на одержану землю. Народна пісня відбиває настрої чорноморців такими словами:

"Устань, батьку, устань, Грицьку, великий гетьмане,
Милостивий добродію, вельможний наш пане.
Промов за нас слово,
Проси у цариці - все буде готово".

Для остаточного вирішення питання про землю до Санкт-Петербурга 2 березня 1792 р. була відряджена спеціальна депутація на чолі з А. Головатим. Вже тоді козаки зрозуміли, що їм навряд чи пощастить втриматися в Північно-Західному Причорномор'ї, і через те в листі на ім'я імператриці вони просили закріпити за ними Таманський півострів, а також дозволити усім колишнім запорожцям з родинами, частина яких вже потрапила

під владу поміщиків, без перешкоди приєднатися до Війська. Важливо, що в цьому проханні вказано, що Військо складається з 12622 козаків, а загальна кількість козацьких родин сягає 9212 осіб (Короленко - 1900. - С. 110-120). Ця кількість не заперечує цифрі 24 тис. осіб, яку ми навели вище, оскільки до неї не увійшли ще дані перепису населення хуторів і неводів (Додаток II).

Невідомо, якими чутками чи іншою інформацією користувался чорноморці, але їх побоювання були далеко небезпідставні. Вже тоді у царського уряду були свої плани використання новопридбаних територій від Бугу до Дніст-ра. Поки посольство А. Головатого обивало в Санкт-Петербурзі пороги царедворців, Катеринославському генерал-губернаторові було доручено оглянути ці землі. У своєму рапорті Катерині II від 5 травня 1792 р. В. Каховський писав: "При обозрении моем развалин Аджидера и устья Днестровского лимана нашел я сии места выгодного положения. Плодородные земли, изобильные рыбные ловли и остатки истребленных садов привлекают многих к обитанию на сих местах". (Скальковский - 1844. - С. 261). Треба сказати, що ще наприкінці 1791 р., за кілька місяців до відбуття козацької делегації до столиці, інженер-полковникові Ф.П. Де-Волану було доручено скласти проекти нових прикордонних фортець на Дністрі - в Аджідере і біля устя р. Ботни (пізніше Тирасполі), а вже 22 березня 1792 р. генерал М.В. Каховський одержав наказ відправити до Аджидера військову команду для будівництва фортеці на землях чорноморців (Тимофеєнко - 1994. - С. 73).

В цей самий час доля козаків дуже складно вирішувалась у столиці. Був навіть розроблений проект перетворення їх на військових поселян з наданням права бажаючим записуватися до кінних чи гусарських полків регулярної російської армії. Існує оповідання про те, що у вирішенні питання важливу роль відіграла пісня, написана А. Головатим 18 червня 1792 р., яку він неодноразово співав в палацах царської знаті:

"Ой, Боже наш, Боже милостивий!
Уродились ми в світі нещасливі,
Служили ми в полі і на морі
Да й zostалися убогі, босі й голі.
Старались ми землю заслужити,
Щоб в спокійствії нам віку дожити.
Да й дав гетьман от Дністра до Богу
Границею по Бендерську дорогу.
Дністровський, Дніпровський - обидва лимани
В них добуватись, справляти жупани.
Прежнюю взяли, да й сю отнимають,
А нам жити Тамань обіцяють.
Ми б і туди пішли, аби нам сказали,
Щоб не потеряють козацької слави."

Розповідають, що імператриця дуже швидко дізналась про те, що козацький посол прилюдно викладає скаргу на уряд, та ще й у такій своєрідній формі. Вже 30 червня питання про місце мешкання чорноморців було вирішено остаточно спеціальним указом "О пожаловании Черноморскому войску острова Фанагории с землями между Кубанью и Азовским морем лежащими" (Короленко - 1900. - С. 124-127, 186).

Таким чином, не встигнувши належно облаштуватися в Придністров'ї, козаки повинні були знятися з місця і йти на далекі і невідомі їм землі. На відміну від кадрових козаків, цивільне населення Війська мало можливість добро-вільно їхати чи залишатися на своїх місцях. Для визначення числа мешканців, які бажали переселитися на Кубань, було проведено спеціальний перепис, датований 28 жовтня 1792 р. (Додаток III). Цей документ має особливу цінність, оскільки в ньому наведено національний склад цивільного населення чорноморських земель. З нього видно, що його загальна чисельність складала 6593 особи, тобто майже на третину менше, ніж за попередніми переписами і в листі до імператриці. Цей факт можна пояснити тільки тим, що багато козаків були збентежені і намагалися взагалі не реєструва-

тися, побоюючись за свою долю. Інший важливий висновок полягає в тому, що тут з самого початку досить значну частину населення склали молдавани і представники інших національностей, які, природно, нікуди їхати не збиралися. Корінні козаки все ж переважали, їх було 3765 осіб або 57,2% від усього врахованого населення. Слідом ідуть молдавани - 2523 особи (38,2%), "польские выходцы" - 200 осіб (3,0%), "малороссийской нации поселенцы" - 92 особи (1,4%) і вірмени - 13 осіб (0,2%). Необхідно відзначити, що молдавани значно переважали лише в деяких придністровських селах - Тернівці, Суклії, Карагашах, Чобручах, Незавертайлівці, Яськах, Голоківці та Миколаївці. Проте навіть тут лише козаки мешкали в Парканах, Маяках, Аджідере, на Барабої і склали більше половини населення в Слободзеї, Глинній, Коротній, Кучурганських хуторах та поблизу Білгородської коси. На східних землях Війська практично в усіх селах мешкали козаки і дуже рідко так звані "польские выходцы". Лише в с. Журавка були молдавани, частка яких складала 34,6%.

За матеріалами цієї Відомості, а також за вже двічі згаданого "Хронологического описания церквей" можна спробувати визначити, які ж села існували в Подністров'ї до приходу сюди козаків. Вочевидь, значна їх частина була заснована молдаванами. Це Тернівка, Суклея, Карагаш, Слободзея, Глинне, Яськи і Голоківка. Складнішим є питання про Градениці, де церкву було засновано в 1790 р., а в грудні 1793 р. в 46 дворах значилося 150 мешканців "волоской нации и малороссиян" (Лебединцев - 1913. - Додаток № 15), але вони жодного разу не згадуються у відомостях Чорноморського війська. Іншу частину склали більш ранні турецько-татарські села і містечка, заселені переважно козаками - Маяки, Аджідер, Бузиновате, Бугаз, або молдаванами - Миколаївка. Можна припустити, що козаки заснували с. Паркани. Не зовсім ясно, яке сучасне село мається на увазі під назвою Барабойна, але до цього питання ми ще повернемося. Як мінімум, три села - Чобручі, Коротне і Незавер-

тайлівка були засновані російськими старовірами-некрасівцями. Останні згадано ще і в зв'язку з тим, що взимку 1789-1790 рр. один з козацьких полків був розквартирований в розкольнічному селі Чобручі. Козаки мали підозру у шпіонажі некрасівців на користь турок і просили вислати їх за Дністер, на що російське командування відповіло відмовою (Короленко - 1900. - С. 65-66). Цікаво, що у Відомості 1791 р. саме Чобручі згадуються як найбільше з усіх сіл Подністров'я, а за Відомостю 1792 р. тут вже числилися тільки молдавани і козаки. Можна припустити, що як піддані Туреччини, некрасівці могли залишити свої села після укладення Яського договору, тим більше, що чисельність мешканців цього села з 1791 по 1792 рр. не збільшилась, а навпаки, зменшилась на 140 осіб.

Окрім сказаного, наведені факти свідчать, що в цей час переселення молдаван на землі чорноморців тривало. Вважаємо, що кошовий уряд був у цьому безпосередньо зацікавлений, оскільки він збирав так звані "податные оклады" з усіх жонатих козаків і посполитих людей, тобто підданих війська. Ми не знаємо точно розмірів цієї податі у чорноморців, оскільки вона могла перевищувати податок, яким були обкладені цигани, проте в Запорожжі з 1765 по 1775 роки ця сума складала 1 руб. 50 коп. на рік з кожної родини. Проте отримання грошей було не єдиною метою залучення молдаван на територію Війська. Ще кошовий отаман запорожців П. Калнишевський в 1765-1775 рр. "переманил многих молдаван и болгар из Новой Сербии, Польши и Буджака...", вимагаючи, "чтобы новые поселенцы непременно пахали землю и сеяли рожь", позаяк нестача власного зерна робила козаків залежними від поставок хліба з Росії (Скальковский - 1885. - Ч. I. - С. 205-206, Ч. II, - С. 267). Після виходу чорноморців на Кубань процес міграції молдаван на лівий берег Дністра не зупинився. Так, згадуючи своє перебування в Аджідері у 1793 чи 1794 рр., вже відомий нам Ф.П. Де-Волян писав, що "Город Овидиополь со времени ухода запорожцев не много выиграл. Там было всего

лишь десятка три семей молдаван, болгар, евреев и три или шесть русских, занимавшихся немного торговлей солью, рыбным промыслом и перевозками в таком же масштабе с Днестра в Одессу; они занимались сельским хозяйством, выращиванием винограда, разведением овец и крупного рогатого скота, тем более, что окрестности этого места изобилуют отличными пастбищами” (цитую по: Тимофеенко - 1984. - С. 157).

Як ми вже казали, частина сіл Подністров'я навколо Хаджибея не входила до складу земель Чорноморського війська і, відповідно, вони жодного разу не згадуються у Відомостях (Додатки I-III). Найбільш ранній список цих населених пунктів датовано 1829 р., до того ж в ньому зі слів мешканців вказано дати їх заселення. Тут значаться Сухий Лиман (1800 р.), урочища - Татарка (1795 р.), Дальник (Великий - 1807 р.), Великий Фонтан (1803 р.), Гнилякова Балка (Дачне - 1801 р.), Холодна Балка (1809 р.), Хомина Балка (1801 р.), Нерубайські хутори (1795 р.), Усатові хутори (1795 р.), Куяльник (без року), Крива Балка (1807 р.), а також передмістя Молдаванка (без року) (Шувалов - 1993). Даний список є дуже цінним документом, але вказані у ньому дати вимагають перевірки та коректування. Це видно хоча б з того, що українські хутори в балці Татарській існували вже на самому початку 1791 р. Про це дуже красномовно свідчить скарга на грабіжницькі дії російських військ на двох хуторах, які склалися з п'яти дворів. Власниками хуторів названо Данило Баркило і Карпо Чаплинський, тут же згадується родина Назара Ковальчука, туркєня Офіра і навіть духовна особа - отець Павло, який мешкав десь поблизу (Яковлев - 1889-а. - С. 681-682). Як видно з названих прізвищ, ці українці могли бути козаками, які переселилися сюди раніше. В будь-якому випадку, незважаючи на їх православне віросповідання, російські солдати поставилися до них також вороже, як до мусульманського місцевого населення, і вони наче б не були чорноморцями. Наведені дати протирічать і матеріалам досліджень намогильних пам'ятників цих сіл. Так, на кладо-

вищі Куяльника стоїть типовий лапчатий козацький хрест з датою 1771 р. (рис. 20.6), який раніше був опублікований як датований 1791 р. (Шувалов - 1992. - С. 30). Як досить пере-конливо довів Р.О. Шувалов, який провів ретельний аналіз прізвищ мешканців одеських сіл та передмість за документами 1809-1822 і 1829 рр., в усіх них, окрім Молдаванки, переважали українці, які склали від 66,6 до 91,8 відсотків загальної чисельності населення. Більш за те, ці прізвища, згадані вище усні легенди, а також форми намогильних пам'ятників дозволяють стверджувати, що багато з цих сіл - Куяльник, Усатове, Нерубайське, Хомина Балка, Гнилякове, Холодна Балка, Дальник, Татарка та інші були засновані безпосередньо запорозькими козаками близько 70-80 років XVIII ст. чи трохи пізніше їх нащадками (Шувалов - 1993, Сапожников, Слюсар, Шувалов - 1995. - С. 42).

Переселення чорноморців на Кубань і Тамань проходило за декілька етапів, але в квітні 1793 р. з Слободзеї вийшов останній обоз, що складався з двадцяти колон з майном і цивільним населенням. Разом, на вересень 1793 р. на Кубані опинився 18171 козак - 12645 чоловіків і 5526 жінок (Короленко - 1990. - С. 193-203). Отже, на старих землях, за винятком молдаван і представників інших національностей, вочевидь, втративших статус чорноморських підданих, залишилось близько 3,5 тисяч козаків. Долю частини цих людей добре відбиває народна пісня:

“...Дала судариня три річки-лимани:
“Ловіть, молодці, рибу
Та купуйте собі жупани”.
“Ой уже жупанів либонь нам не носити,
Коли б хоч ції свити нам ізносити”.
Дала судариня тай звеліла назад забрати,
Нас козаків-чорноморців
Й у рекрути здати.
Козаки це спочули
Та й на Дунай махнули”.

Одначе “махнути на Дунай”, обминаючи прикордонні пости, могли переважно лише молоді неодружені козаки (Бачинський - 1994. - С. 61-62). Багато жонатих козаків, не бажаючи покинути свої господарства, залишилися в Подністров'ї. Частина їх, яка опинилась на поміщицьких землях, їх власники намагалися затримати будь-якими засобами: “отбирали скот, имущество и даже дома..., если же, несмотря на это, казак бросал все пану и шел на Кубанскую землю, то у таких упорных казаков управители вырезывали на головах чуприны и тем лишали непослушных казацкой чести, а без чуприны (оселедця - І.С.) казак терял отличительный признак своего звания” (Короленко - 1900. - С. 142).

На жаль, ми дуже мало знаємо про те, скільки і в яких селах залишилися чорноморців. Є уривчасті дані, що якась їх частина опинилась в перерахованих вище селах і хуторах на території Хаджибейського градоначальництва. Так, 15 березня 1797 р. датовано запис “...об обойдени и снятии на план городской земли, назначенной для построения города Одессы и под выгон оно-го, а также об отводе сенокосных мест для Черноморских казаков”. Цей запис і “Генеральный план города Одессы с принадлежавшей оному землею” зафіксували факт користування чорноморцями землею в районі Куяльника і Усатового (Шувалов - 1993). За деякими оцінками, в 1805 р. у всій Херсонській губернії їх нараховувалось до 4 тис.осіб (Рябінін-Скляревський - 1929. - С. 12), при чому за 12 років, що минули з 1793 р., якась їх частина все ж пішла на Кубань або за Дністер - в Туреччину. Ще в 1816 і 1820 рр. в “Метрических книгах Вознесенской церкви урочища Куяльник” записані смерті чотирирічного сина Дмитра “войска Черноморского казака Семена” й однорічної дочки Дарії “проживающего по пашпорту черноморца Максима Таменка” (Шувалов - 1992. - С. 54, 60). Наявні усі підстави вважати, що села околиць Одеси приваблювали чорноморців перш за все тому, що тут ніколи не було кріпацтва, оскільки вони були державними, а їх мешканці числилися міщанами. Можна

припустити, що корінні їх жителі - колишні запорожці - не відмовляли своїм одноплемінникам у прихисті та допомозі. Пізніше ці села об'єднувалися в так званій “Дальницький участок”, де близько 1894 року в 3733 дворах проживало більше 20 тисяч осіб. Зауважимо, що в цей час мешканці Дальницької дільниці відрізнялися деякими етнографічними особливостями, в першу чергу, мовними (Одесса, 1794-1894. - С. 56).

Питання про перебування козаків у самій Одесі досі вивчене дуже слабо, через те не піднімалося в російському варіанті цієї книжки. Проте знайомство з зовсім новими матеріалами змусило автора провести цілеспрямовану розвідку і в цьому напрямку. Вище приводився вислів А.О.Скальковського про помешкання запорожців в самому центрі сучасної Одеси у балці Карантинній. Хоча сам вчений ставився до нього, як до місцевої легенди, підкреслюю, що на “Карте ново-приобретенной области от Порты Оттоманской и присоединенной к Екатеринославскому наместничеству”, виданої в Санкт-Петербурзі Горним училищем у 1792 році, саме ця балка має назву “ов. (овраг - І.С.) Козацкой”. Як кажуть у таких випадках - будь які коментарі тут зайві.

Розглянемо другий відомий вислів А.О. Скальковського про те, що чорноморські козаки 13 вересня 1789 року разом з корпусом Й. Де-Рибаса “взяли штурмом замок Енидуна в Хаджибее и дали начало нынешней Одессе, ибо когда там устроена была в 1793 году крепость, они поселились первыми особой слободкою или предместьем на Пересыпи” (Скальковский - 1846. - С. 223). Вже в наш час А.Д. Бачинський опублікував дані про те, що в 1797 р. в Одесі перебували 326 чорноморців, серед них 31 старшина на чолі з осавулом Ф. Черненком (Бачинський - 1994-а).

З других джерел відомо, що А.Головатий спеціально залишив Ф.Черненка у Слободзеї для захисту козаків, які не встигли виїхати, від утисків. В липні 1793 р. він вже мав звання полкового старшини, що відповідало ар-

мійському чину капітана. П.П. Короленко писав, що пізніше сімейні козаки переважно залишились на своїх місцях, позаяк не могли покинути налагоджені господарства, а бездомні і сам Ф. Черненко, за запрошенням Й. Де-Рибаса, прибули до Одеси і там вступили на службу до гребної флотилії. Спочатку всі вони вважалися у відрядженні від Війська, але в 1796 р. через неявку були виключені зі списочного складу. Незважаючи на це, “одеські чорноморці” підтримували зв'язок з Кубанню і надалі, про що свідчить прохання А. Головатого наказати Ф. Черненку “прислать человека, который разбирается в строительстве и ремонте лодок”, викладене в листі на ім'я кошового отамана З. Чепіги від 31 грудня 1796 р. (Короленко - 1904. - С. 68-69, 198).

Вирішити питання про місце помешкання чорноморських козаків несподівано допомогли два плани Одеси, нещодавно розшукані директором музею Одеського порту М.Г. Глеб-Кошанським у московському Військово-історичному архіві. Фотокопії цих креслень зберігаються в згаданому музеї, їх фрагменти наведені нами в спеціальній статті (Сапожников, Глеб-Кошанський - 1997), але вони настільки цікаві, що заслуговують на повторну публікацію в цій книжці. Перший з цих унікальних документів - “План топографический и гидрографический расположению крепости, города и порта Одесского и таковом ныне состоянии находится” за підписом особисто інженера Ф.П. Де-Волана датований 1 січня 1797 р. На цьому плані на самому початку Пересипу, всього в 1,8-2,0 км від старої фортеці, приблизно на місці сучасних пересипських мостів позначено не менше дев'яти кварталів, які призначалися для чорноморських козаків, причому в двох із них вже були зайняті десять ділянок, на яких збудовані будинки (рис. 18). Другий документ - “Генеральный план топографический города Одессы, крепости и порта, в каком ныне состоянии находятся” - складено 22 липня 1798 р. в Одеській інженерній команді майором П. Харламовим. План добре демонструє подальший розвиток даного району. На ньому для поселення

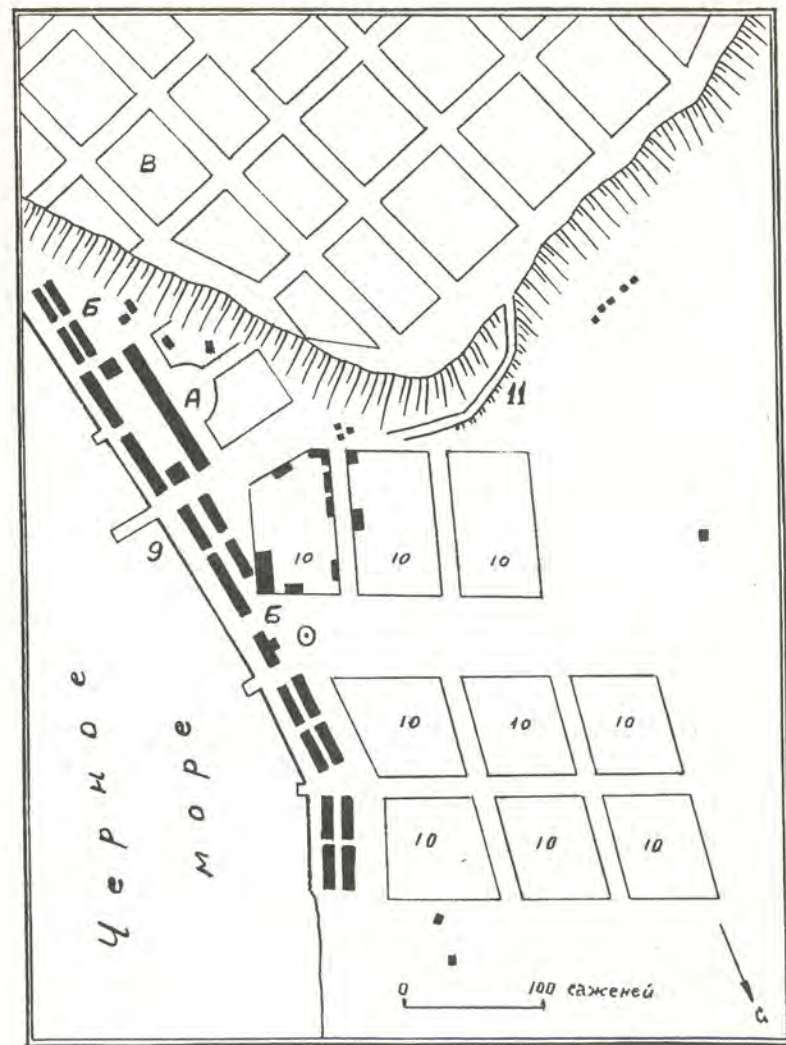

Рис. 18. “План топографический и гидрографический крепости, города и порта Одесского в таковом ныне состоянии находится. Составлен января 1-го дня 1797 года”. Викопіювання району Пересипу (А - Казенный соляной магазин; Б - Партикулярные магазины для городского купечества; В - Расположение кварталов в городе для построения; 9 - Соляная пристань; 10 - Кварталы для Черноморских казаков; 11 - Большая аппарат для выхода в город, сделана в прошлом 1796 году)

чорноморців заплановано вже 23 квартали, з яких чотири роздані, але не забудовані і ще три роздані і частково забудовані. Важливо, що на цьому плані в центрі кварталів на площі позначена “прожектированная Черноморская церковь” (рис. 19), яка начебто є і на кресленні Ф. П. Де-Волана, але ближче до берега моря (рис. 18).

Викладене вище абсолютно точно свідчить про місце мешкання чорноморських козаків в Одесі саме на Пересипу, безумовно підтверджує слова А.О. Скальковського і зайвий раз говорить про високий рівень праць цього вченого. Відведення козакам місць для сінокоосу в районі Шкодової гори між селами Куяльник, Усатове и Крива Балка, про що пише Р.О. Шувалов, не може протирічити даним фактам, позаяк очевидно, що поблизу від козацької слободи не було вільних ділянок, які годилися б для цього. До речі, на другому плані біля підніжжя урвища неподалік від узвозу до верхньої частини місця, який зберігся до наших днів, позначено три “колодца с пресною водою, обделанные камнем” (рис. 19), що пояснює сумніви цього автора про наявність води в цьому районі.

На обох планах поблизу схилу, поруч з колодязями позначено “партикулярные строения” - тобто вже існуючі більш ранні приватні будинки, які не входили до сітки правильного перспективного планування району (рис. 18-19). Дуже обережно можна припустити, що вони належали козакам, інакше важко пояснити, чому для них було відведено квартали саме в цьому районі на пісках Пересипу. Порівняння між собою обох документів, що публікуються, дозволяє зробити висновок, що за півтора року плани забудови цього району досить сильно змінилися. Так, замість двох кварталів з майданом навпроти соляної крамниці, в 1798 р. був розбитий лише один, зовсім інший вигляд мають межі деяких кварталів та їх загальна орієнтація (рис. 18-19). Гадаємо, що було б цікаво прослідкувати динаміку забудови цієї частини Пересипу в подальші часи, але спеціаліст з історії Одеси зробиць це краще.

На жаль, поки що ми не маємо точних даних про те, коли перші чорноморці прибули до Хаджибею, проте є усі підстави вважати, що це могло відбутися ще в 1792-1793 рр. і навіть раніше. Так, А.Д. Бачинський наводить розповідь козака М. Розумовського, записану в 1807 р.: “Під час слідування чорноморців на відведену їм землю лишився з іншими такими ж на мешканні в Одесах, де жив двадцять років, одружився і прижив двох синів”. З цієї цитати не зовсім зрозуміло, про яке переселення чорноморських козаків йде мова, адже, як ми вже говорили вище, земля їм відводилась двічі - в 1790 і в 1792 рр. Набагато важливіший той факт, що таких, як Матвій Розумовський, було “...в Одесах до немалої кількості чорноморців з родинами” (Бачинський -1994-а). Якщо ж врахувати ту обставину, що у “Ведомости...” священника Р.Іванова, яка датується груднем 1793 р., в Хаджибеї в десяти дворах мешкало усього 28 осіб обох статей (Лебединцев - 1913. - Приложение № 15) і згадати слова А.О. Скальковського про поселення запорожців у Карантинній балці, яка розташована ще ближче до центру містечка, спадає на думку закономірний висновок, що одними з перших, а найпевніше - першими православними мешканцями Хаджибею-Одеси були колишні запорозькі, а пізніше - чорноморські козаки. Як бачимо, в 1796-1797 рр. їх чисельність стала настільки значною, що для їх поселення були виділено спеціальні квартали і навіть передбачено будівництво окремої церкви.

Поселення чорноморців компактно в декількох кварталах не викликає ніякого здивування, позаяк за таким же принципом у новій Одесі розміщувалися і представники інших національностей. Зокрема тут існували грецькі, польські, албанські, єврейські, молдавські (Молдаванка) та інші квартали. Не зовсім зрозуміло, чим займалися чорноморці після розформування гребної флотилії і виходу їх у відставку, але в 1805 р. вони звернулися до герцога Рішельє з листом, у якому стверджували, що “обзавелись в городе хлеборобством и другим хозяйством”.

Вже у 20-ті роки XIX сторіччя в Одесі селилося більш, як 10 відсотків задунайських запорожців, які поверталися на землі Імперії. Важливо, що своє бажання жити тут вони пояснювали незнанням іншої мови, крім української, і іншого ремесла, окрім землеробства (Бачинський - 1994-а). Треба думати, що крім сказаного, таке бажання значною мірою було обумовлене присутністю в Одесі досить численного козацького земляцтва.

Тут доречним є ще одне зауваження. Як це видно з наведених вище слів А.О. Скальковського, поселення козаків на Пересипу було "особою слободкою или предместьем", а на другому з планів, які публікуються нами, воно має назву "Черноморской Слободы" (рис. 19), на відміну від інших кварталів міста (Рис. 18). Вочевидь, мешканці Чорноморської слободи могли користуватися якимись іншими правами, ніж решта міщан, наприклад, певний час зберігати у своєму районі деякі елементи козацького самоврядування. Проте це припущення вимагає більш ретельного обґрунтування.

Подальша історія степів Подністров'я пов'язана перш за все з масовою роздачею земель поміщикам. Тільки з 1789 по 1800 рр. по всій Очаківській області вони отримали 1 634 800 десятин землі (Загоруйко - 1957. - с. 40). Тоді сюди виводилися селяни переважно з України, значну частину нових поселенців склали біженці з Поділля і Волині (Коциевский - 1995. - С. 1) Дуже цікавим є факт переселення в 1794 р. в Яськи і Біляївку українських селян з с.Турбаї після придушення широко відомого повстання на Полтавщині. В першому з цих сіл вони збудували 40 хат, а в другому - 88 (Гуржий - 1950. - С. 121-134). Приблизно до того ж часу належить і повернення з-за Дунаю на Дністер, а точніше, до Маяків російських старообрядців "часовенной секты". В 1799 р. росіянам тут належало 60 дворів (Сумароков - 1800. - С. 225). За згадками старожилів, вони "построили себе часовню из камня якобы сказывают татарской мечети и из развалин других мусульманских строений", а прийшли сюди близько 1791 р. (Гавриил - 1848. - С. 193). На мою думку, ця подія не

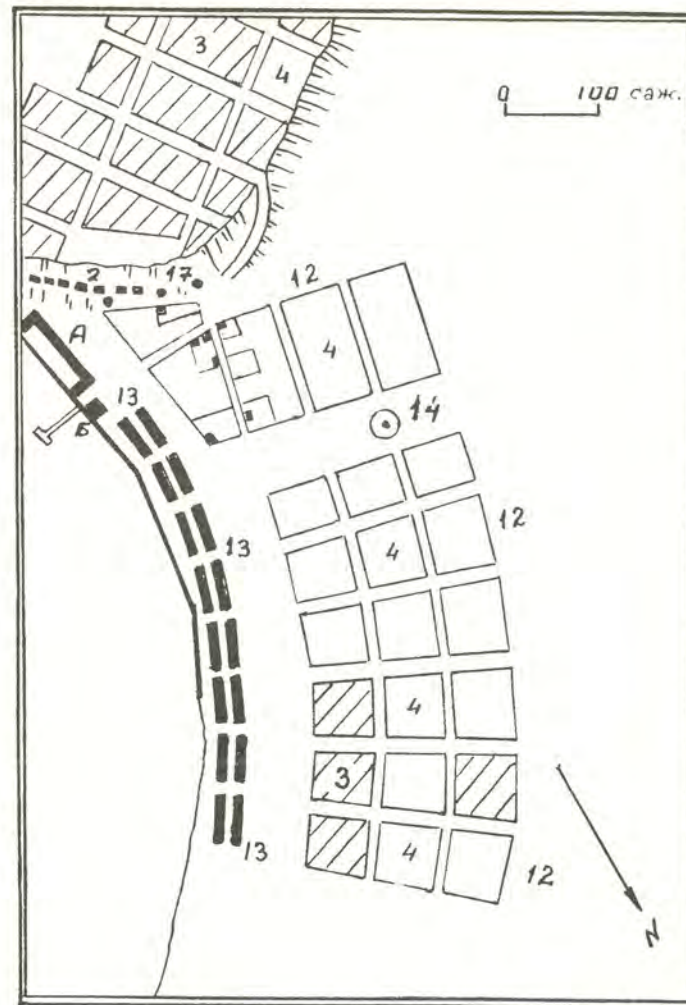

Рис. 19. "Генеральный план топографический города Одессы, крепости и порта, в каком ныне состоянии находятся. Сочинен при Одесской инженерной команде июля 11-го дня 1798 года". Викопювання району Пересипу (А- Большой Соляной магазин; Б- Сарай для поклажи; 2 - Партикулярные строения; 3- Розданные кварталы, но не начатые строением; 4- Кварталы прожектированные; 12-Черноморская Слобода; 13- Места для партикулярных магазинов; 14- Прожектированная Черноморская церковь; 17- Колодцы с пресною водою, обделанные камнем).

могла відбутися раніше жовтня 1792 р., інакше старообрядці були б відзначені в Відомості (Додаток III). Заснування ще одного існуючого досі села російських старовірів у Подністров'ї - Плаского належить вже до 20-х років XIX ст. Як ми вже казали, в 1803-1810 рр. відбувається масове переселення до Подністров'я німців і невеликої кількості албанців (Арнаутівка), а на 1810-1820 роки тут складається більш-менш стійка демографічна ситуація і територіальний поділ, який існував без суттєвих змін аж до 20-х років XX сторіччя.

Глава III

КАМ'ЯНІ НАМОГИЛЬНІ ПАМ'ЯТНИКИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

*“Ой, життя б наше минулося,
Життя бурлацке!
Коли б воно вернулося,
Славне життя козацьке!
Гей, братці, візьміть в руки
Пісочку та й посійте;
Ой, тоді воно вернеться,
Як той пісочок зійде”.*

Хрест як головний і основний символ християнства, має багатотисячолітню, складну і багатогранну історію. Зображення різних видів хрестів, частина яких сягає ще дохристиянських часів, використовувались як державні, родові і військові символи. На запорозьких і чорноморських козацьких прапорах переважали прямі (грецькі) і лапчаті (корсунські) хрести. Через те останні часто носять назву козацьких. На жаль, в рамках цієї книжки немає часу та місця детально зупинитися на проблемах типології хрестів взагалі і намогильних хрестів зокрема, тим більше, що їм присвячені спеціальні праці (Сапожников, Шувалов - 1994; Сапожников, Слюсар, Шувалов - 1995).

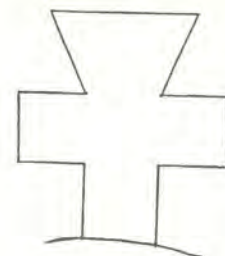
Основне питання, яке виникає при вивченні кам'яних намогильних пам'ятників Подністров'я - наскільки правомірно пов'язувати їх з перебуванням на цій території українських козаків? Вперше воно було порушене Р.О. Шуваловим, який детально опублікував матеріали Куяльницького кладовища. Грунтуючись на даних письмових джерел, лапчатій формі деяких хрестів і даті найбільш раннього з них (рис. 20.6), яку було прочитано як 1791 р., дослідник усі без винятку намогильні пам'ятники цього некрополя вважав козацькими (Шувалов - 1992. - С. 71). Обережніше до цієї проблеми підійшов

Д.Я. Телегін, який визначає кладовища району Куяльник-Усатове-Нерубайське як такі, що належали чорноморським козакам (Телегін - 1993). Проблема дійсно існує вже хоча б тому, що серед досить численних надгробків з датами лише один у Куяльнику датується XVIII сторіччям, а решта - вже XIX ст. Більш за те, на відміну від земель корінного Запорозжя, тут не збереглося жодного хреста, на якому, згідно з січовою традицією, була б зазначена належність небіжника до того чи іншого куреня.

У зв'язку з цим, автором було проведено цілеспрямоване дослідження всіх опублікованих з середини XIX ст. даних про намогильні пам'ятники запорозьких і чорноморських козаків, а також українського населення Поділля (Сапожников - 1997). Необхідно згадати, що вперше зображення христів як атрибутів поховального обряду, зустрічаються в Україні на білокам'яних великокнязівських саркофагах XI-XII ст. від Р.Х. - Ярослава Мудрого та інших. На одному з них, знайденому при розкопках Десятинної церкви в Києві, вирізьблено зразу не менш п'яти типових лапчатих христів (Обозрение Киева - 1847. - Рис. між СС. 28 і 29, 36 і 37). Ми змушені, на жаль, відзначити, що з майже сорока описаних намогильних христів запорозьких і чорноморських козаків, датованих від 1651 до 1796 рр. ми знаємо форму тільки п'яти (рис. 20.1-2, 4-5; 24.1), оскільки головним завданням дослідників минулого століття була фіксація написів, а не форм надгробків. Окрім того, відомо, що на пам'ятнику в с. Ковалівка 1792 р. на Південному Бузі було зображення знаку військового ордену - тобто георгіївського або лапчатого хреста. Підкреслимо, що на стелі Івану Сірку 1680 р. вирізьблено прямий хрест у колі і класичний трилистний хрест на звороті, а на надгробку К. Гордієнку - типовий лапчатий козацький хрест (рис. 20.3-4). Є неопубліковані дані про те, що принаймні ще два козацьких хреста кінця XVIII ст. були лапчатими. Загалом наше дослідження цієї теми дозволяє зробити такі висновки. На всьому Запорозжі не зафіксовано жодного випадку, коли в

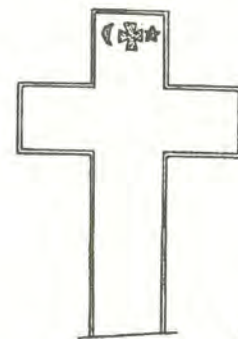
1

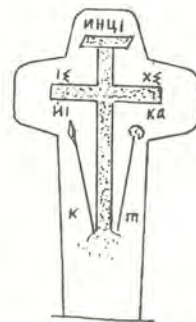
2

3

4

5

6

Рис. 20. Намогильні пам'ятники XVII-XVIII сторіч (1-2 - хрести з-під Берестечка; 3 - стела на могилі І. Сірка; 4 - хрест на могилі К. Гордієнка; 5 - зворотна сторона хреста С. Гладкого; 6 - хрест з Куяльника)

XVIII сторіччі чи раніше кам'яний надгробок ставили б на могилах жінок або дітей. Всі відомі лапчаті чи комбіновані лапчато-прямі хрести були відмічені на могилах простих козаків, тоді як на могилах отаманів - латинські хрести (рис. 20.4-5), хоча останній висновок потребує підтвердження на більш широкому матеріалі (Додаток IV).

Виходячи зі сказаного, можна припустити, що традиція увіковічення пам'яті своїх померлих кам'яними надгробками склалася не пізніше середини XVII ст. саме у запорозьких козаків. Можна було б припустити, що цивільні мешканці запорозьких вольностей не ставили кам'яних хрестів через їх високу ціну, позаяк достеменно відомо, що такий пам'ятник в 1782 р. коштував 25 карбованців. Проте цій думці заперечують слідуючі дані. Кость Широцький, якому належить перша праця про намогильні хрести України, виконана переважно на основі матеріалів Поділля, прямо пише про те, що у другій половині XIX та на початку XX ст. істинним хрестом тут вважали дерев'яний, оскільки на дерев'яному розп'ятті був страчений Спаситель (Широцький - 1908. - С. 26). Зауважимо, що традиція використання дерев'яного хреста як пам'ятника зафіксована нами в багатьох селах Подністрів'я (Глава 1) та Поділля, де окрім металевих і різноманітних типів кам'яних пам'ятників, на могилах досі встановлюються високі, старанно виготовлені дерев'яні хрести триливної форми. Цей стійкий звичай зберігся, наприклад, у містечку Сальниця на півночі Вінницької області, незважаючи на те, що паралельно тут використовуються кам'яні хрести з зображенням розп'ятого Христа. Останні ще недавно були широко розповсюджені по всьому Поділлю (Сапожников, Слюсар, Шувалов - 1995. - Тип VI-II-2; Моздир - 1996. - С. 34 та ін.). До цього можна додати, що російське старообрядницьке населення Нижнього Подунав'я - липовани та некрасівці, які зберегли найбільш тенденційні християнські традиції, досі встановлюють на своїх могилах дерев'яні восьмиконечні патріарші хрести (Сапожников, Кушнір, Островерхов -

1995. - С. 57). І зараз в багатьох районах і навіть містах України в день похорону на могилі ставлять дерев'яний хрест, який пізніше змінюють на більш довговічний пам'ятник.

Отже, можна дійти висновку, що запорозькі козаки, які за численними даними А.О. Скальковського і Д.І. Яворницького вважали себе "лицарями" і відрізнялись цілою низкою етнографічних ознак від решти населення України, створили, а точніше, відродили стару великокнязівську традицію увіковічення пам'яті своїх небіжчиків саме кам'яними надгробками. Не випадково М. Моздир, згадуючи кам'яні пам'ятники Куяльника, пише про "запорожський спосіб увіковічення пам'яті своїх предків, побратимів", чітко відрізняючи його від пізнішої аналогічної традиції, яка склалася на землях Поділля, Волині і Західної України під впливом польського лицарства і шляхти (Моздир - 1996. - С. 17-18 та ін.). А втім козацька традиція справила свій суттєвий вплив на південні райони Поділля, про що свідчать лапчаті козацькі і корсунські хрести 1832 р. в Рашкові, 1822 і 1851 років в Козацькому Балтського району і лапчатий хрест-стела 1821 р. в с. Грабове Кодимського району (Сапожников, Кушнір, Островерхов - 1995. - С. 58-63).

Таким чином, можна вважати доведеним, що традиції виготовлення кам'яних намогильних пам'ятників спочатку були принесені в район Куяльник-Усатове запорозькими козаками. Тут вони потрапили на дуже сприятливий ґрунт, оскільки на відміну від Запорожжя, де переважають тверді граніти, в Буго-Дністровському межиріччі багато покладів вапняку (черепашнику), який легко піддається обробітці. Можна абсолютно точно сказати, що саме цей район багато десятиліть був центром видобутку такого каменю для будівництва Одеси і всіх прилеглих сіл. Тут ож розташовувались майстерні по виготовленню кам'яних надгробків. Зауважимо, що в 1829 р. мешканцям Куяльника відмовили у виділенні землі, оскільки, за висновком М.С. Воронцова "...більшість жителів цих мест займаються не хлебопашеством, а

промыслами, и в получении земель не нуждаются” (Шувалов - 1993. - С. 44). З раніше згаданих метричних книг Вознесенської церкви видно, що частими причинами смерті мешканців Куяльника в 1809-1822 рр. були такі: “завален плинфою”, “убит скалою”, “убит камнем”, “на завалке” тощо (Шувалов - 1992. - С. 45-68). Цікаво, що задунайський запорожець Михайло Дубовенко 1784 р. народження повідомляв, що після втечі від поміщика він три роки “вирівав будівельний камінь в Одесі” (Бачинський - 1994. - С. 64). Про те, що ще у запорожців чи чорноморців були спеціальні майстри, які виготовляли кам’яні надгробки, свідчить дореволюційна фотокартка високого латинського хреста, місце знаходження якого достеменно невідоме, збоку нижнього кінця якого вирізьблений напис: “сей / крестъ / дѣлал / козакъ / Никита / кресторобъ зъ / пошкѣвскій: / куреня” (Додаток IV; рис.24.1).*

Матеріали наших розвідок свідчать, що кам’яні хрести і надгробки з куяльницьких, усатовських і нерубайських кам’яноломень, виготовлені запорожцями і їх прямими нащадками, протягом майже півтора сторіччя знаходили попит в багатьох прилеглих селах, серед них і Подністров’я - Великому Дальнику, Татарці, Бурлачій Балці, Сухому Лимані тощо.

Тут доречно сказати декілька слів про технологію виготовлення пам’ятників. Заготовками для них були переважно прямокутні плити заданих розмірів і товщини, які привозили безпосередньо з кам’яноломень. В майстернях на них наносили розмітку, сліди якої помічено нами на деяких надгробках, а далі випилювали сам пам’ятник. Деякі з них настільки прості у виготовленні, що для отримання необхідної форми треба було зробити всього

* Фотознімок з гербовими печатками Одеського товариства історії та старожитностей зберігається в приватній колекції Т. Максимюка, якому я висловлюю щире вдячність за її збереження і надану інформацію. Детальна публікація про кам’яні хрести з того ж джерела підготовлена нами разом з Ю.О. Слюсарем (Сапожников, Слюсарь - 1997).

вісім прямих, зустрічних чи косих пропилив. Це лапчаті степові і комбіновані - лапчато-прямі хрести. Складнішим було виготовлення округлих і трилистних хрестів, а також хрестів з сяйвом і променями, що вимагало вже застосування циркулів і спеціальних лекал. Підкреслимо, що, на відміну від скульпторів Волині і Поділля, місцеві майстри дуже рідко вживали техніку рельєфу. Вони також майже ніколи не прикрашали пам’ятники візерунками, розетками тощо, обмежуючись зображеннями на них різних хрестів і Хреста Господня.

Автор переконаний, що до повної публікації і ретельного аналізу усіх матеріалів про намогильні пам’ятники району Куяльника-Нерубайського вирішення питання про окремі хресторобні майстерні і центри буде передчасним. В.Г. Кушнір по-дилетантському необгрунтовано і зовсім не володіючи фактичними даними пише про те, що такі майстерні боролись за сфери свого впливу, до кожної з яких входило не більше 1-3 сіл (Кушнір - 1995. - С. 14; 1997. - С. 282). До речі, в другій з зазначених праць під гучною назвою міститься вкрай примітивна спроба прослідкувати генезу деяких видів кам’яних хрестів, проілюстрована, через те, що автор не має своїх, моїми рисунками (Кушнір. - 1997. - Рис. 6,11,16-18,23,26,28-32). Але гадаю, що тут не місце і не час вступати в дискусію з етнологом-аматором. Стосовно ж проблеми майстерень, мені здається, що картина була набагато складнішою і мала інший вигляд. Інакше як можна пояснити такий факт, що практично однакові комбіновані чотириконечні лапчато-трилистні хрести 1813-1839 рр. стоять в Тузлах, Овідіополі, Бурлачій Балці (рис. 4.9, 17.1), Великому Дальнику (1-й квартал) і Червонознаменці (Катаржино) - тобто на відстані більше 120 км по прямій від крайніх точок. Жодного хреста такого типу невідомо в районі Куяльник-Нерубайське, хоча пам’ятники з цього центру переважають і у Великому Дальнику і в Сухому Лимані. Поки що ясно, що на території Нижнього Подністров’я власні майстерні існували ще в Овідіополі, Василівці і в районі Доброжанове - там, де є виходи по-

кладів більш-менш якісних вапняків, придатних для розпилювання.

Взагалі частина надгробків з Василівки, особливо на північному кладовищі, навіть на перший погляд, за формою і розмірами відрізняється від пам'ятників з інших сіл (рис. 6.1-3, 5-8). Тут пригадується “поселение на Барабойной”, яке значиться у “Ведомости Черноморского войска 1791 г.” (Додаток I), при чому інші козацькі хутори були розташовані вже в гирлі р. Барабой (Додаток II). Можна припустити, що це село чорноморців було десь в районі Василівки, можливо, на місці згаданого нами раніше татарського поселення Каная Мурзи. Як тоді, так і тепер, це село розташоване на дорозі з Хаджибея (Одеси) до Бендер, і тут могла б бути поштова станція (рис. 1). Треба вважати, що на цій дорозі був і міст через р. Кучурган. В 1791 р. Ф.П. Де-Волян писав про це буквально наступне: “У устья речки Кучурган при озері (лимані - І.С.) лежить хутор, устроєний кошевым бригадиром Чепеогоу, а в версте от него мост, выстроєний общиною казацкою” (цитую по: Карпенко та ін. - 1981. - С. 78-79). Не виключено, що частину пам'ятників Василівки виготовлено чорноморцями, які тут залишилися.

Ми вже казали, що якщо не самі пам'ятники, то традиції каменерізів запорожців і чорноморців прямо і опосередковано через інші майстерні отримали дуже широке розповсюдження як серед українського, так і іншого православного населення Північно-Західного Причорномор'я, зокрема у болгар і молдаван. Тут, вочевидь, основоположним фактором була не міфічна “боротьба за сфери впливу”, а ціна і попит, які визначалися своєрідною модою, яка змінювалася з часом. Проте було б великим спрощенням звести все вирішення проблеми існування козацьких намогильних пам'ятників у Нижньому Подністров'ї тільки до наявності означеної козацької традиції. По-перше, у нас є пряме свідчення науковця про кам'яний хрест зі згадкою про якийсь курінь в долині р. Барабой, а по-друге - письмові дані про те, що ще в 1816 і 1820 рр. тут мешкали чорноморські коза-

ки, які мали малолітніх дітей (Куяльник). Отже, принаймні частина пам'ятників, датованих до 40-х років XIX ст. і якась кількість недатованих лапчатих козацьких, корсунських, прямих та інших хрестів на кладовищах Маяків, Миколаївки, Овідіополя, Роксоланів, Кароліно-Бугазу, Василівки, Доброжанового, Барабоя, Дальника, Великого Дальника і Татарки можуть належати якщо не запорожцям, то безпосередньо чорноморським козакам, а вже їх нащадкам - без усякого сумніву. Автор просто впевнений в тому, що якби кам'яними намогильними пам'ятниками регіону хтось зацікавився хоча б 20-40 років тому, ми мали б тому прямі докази.

Про те, що якась частина описаних нами в першій главі кам'яних надгробків стоїть на могилах прямих нащадків українських козаків, свідчать також прізвища небіжчиків та їх родичів: Стефан Запороженко, Михайло Турчанін, Федір Дужан, Харлампій Касаматий, Павло Молчвило, Мотрона і Федір Замери. Інша частина прізвищ чисто українські: Роман Тимошевський, Лук'ян Прокопенко, Єхимія Гукова; є декілька російських: Марія Шестопалова, Авксентій Попов, Параскева Нестерова, Варвара Ростова; а ще чотири - Дмитра Василяки, Тимофія Тодорцова, Тирентія Блідо і купця Анастасія Манго не беруся визначити. Наводимо також окремі імена, які зустрілися нам на пам'ятниках: Фе (дор чи фан), Іюлія, Антон, Ксенія, Моїсей, Иоанн, Євгенія, Захарій, Матрона, Федосій, Ганна і нарешті - отець Антоній. Можна сподіватися, що досі живі і тепер зможуть знайти і відвідати могили своїх прашурів нащадки згаданих людей.

Тепер доречно коротко проаналізувати зміст написів і зображень на опублікованих пам'ятниках. Хоча ми мало знаємо про форму хрестів запорожців, до нас дійшов їх опис, який належить М. Вертильякові - прямому нащадку по жіночій лінії останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. Він казав, що всі відомі йому хрести запорожців були витесані з вапняку і на лицьовому боці мали зображення Хреста Господня з на-

писами “ІНЦІ” вгорі, “ІС. ХР.” з боків, “И.Н., Д.Р.Б.” - внизу, а ще нижче - Адамової голови. На звороті розмішували напис з ім'ям похованого. На деяких надгробках вище напису зображували сонце і місяць (Вертильяк - 1850. - С. 823). Як бачимо, козаки строго дотримувалися християнської традиції, яка йшла від першого Христового розп'яття, зображеного на мініатюрі сирійського Кодексу монаха Рабуля, датованого 586 р. (Саварін - 1994. - С. 51), але відомо, що до цього сюжету обов'язково входили спис і тростина з губкою, тобто євангельські атрибути страсти Христа. Скорочення “ИНЦИ” означає “Ісус Назарянин Цар Іудейський”, а Адам, за легендою, був похований на Голгофі. Майже всі необхідні атрибути присутні на пам'ятниках кошових отаманам І. Сірку, С. Гладкому, але на них не було місяця, сонця і кісток адамових, а розп'яття на другому з них дуже рідкісної п'ятиконечної форми (рис. 20.5). На пам'ятнику К. Гордієнку на звороті також є Хрест Господень невідомої мені форми, а також лапчатий хрест, місяць і зоря (рис. 20.4). Останні символи разом з сонцем дуже часто присутні на запорозьких і чорноморських військових прапорах (Сапожников, Слюсар, Шувалов - 1995. - С. 19-21, 27-28. рис. 2) і навіть на печатках, але про них трохи пізніше поговоримо детальніше.

Головна відмінність намогильних пам'ятників Подністров'я від запорозьких хрестів полягає в тому, що майже всі вони однобічні. Зображення розп'яття зі списом і губкою на тростині тут досить рідко зустрічається (рис. 4.1; 6.8; 14.3), а в одному випадку - на горизонтальній плиті в Маяках замість тростини зображено другий спис (рис. 3.6). Ще більш рідко зустрічаються череп і кості Адама (рис. 14.7). Форма розп'ять різна - від чотиридо восьмиконечних, а наявність у двох з них лапчатих кінців (рис. 3.6; 14.3) треба пояснювати впливом козацької традиції. Р.О. Шувалов пише про те, що на кладовищі Усатового він бачив малюнок розп'яття, на якому замість списа і тростини було зображення шаблі і пірнача (1992. - С. 15). Однак, як кажуть, це занадто гарно, щоб бути

правдою. В будь-якому разі, автор спеціально шукав такий сюжет на всіх трьох усатівських некрополях, проте без успіху. Може, такий надгробок і існував, але тоді чому Р.О. Шувалов не зфотографував чи хоча б не зарисував таке унікальне і важливе з огляду на козацьку історію і культуру зображення? Мені відомий тільки один випадок, коли на могильній споруді, форма якої не зовсім зрозуміла і яку М. Вертильяк називає “гробницею або саркофагом”, що стояла на кладовищі Нової Січі, відзначено рисунок двох перехрещених шабель. Над ними було нарисовано дещо на кшталт шолома, а по кутках літери - “Р”, “Б”, “К”, “Г”. Датовано цей пам'ятник 1720 р., але кому він належав - невідомо (Вертильяк - 1850. - С. 823).

Заглибившись в цю тему, автор виявив, що сюжет двох чи трьох перехрещених предметів характерний для печаток запорозьких паланок. Зустрічаються дві стріли (Орельська - 1768 р. і Самарська - 1770-ті рр.), стріла і шабля (Кодацька - 1770-ті рр.), шабля і спис (Кальміуська - 1760-ті рр.), шабля і вила (Бугогардівська - 1740-ві рр.) (Скальковский - 1885. - Ч. I. - С. 68; 1846, - Табл. II). Це були по суті вже справжні герби козацьких територіальних підрозділів. Найпевніше, що на могильний пам'ятник був нанесений елемент герба якоїсь паланки, але шаблі там ніяк не пов'язані з розп'яттям. Вочевидь козаки були досить релігійно освіченими і віруючими людьми, щоб дозволити таку вільність, як замінити атрибути страсти Ісуса Христа на шаблю і пірнач.

Як і на пам'ятниках запорожців, на багатьох надгробках у нашому регіоні зустрічаються врізьблені, рідше - рельєфні зображення хрестів - лапчатих, розширених, прямих, православних, але жодного разу не помічено латинського (католицького) хреста. Традиційна форма текстів на хрестах запорожців найчастіше починається словами “Здесь опочивает раб Божий...”, зрідка використовувались “Здесь почивает...” чи “Преставился раб...” Лише на найпізніших хрестах 1792 р. С.Губі з с.Ковальовки і 1796 р., який стояв на могилі “войска Черноморско-

го верных казаков армии секунд-майора Петра Щербини Мекульского” поблизу с. Давидів Брід на березі р. Інгульця, було написано: “Здесь погребен...” (Надписи, находящиеся... - 1875. - С. 351). На пам'ятниках Нижнього Подністров'я ці звороти також зустрічаються, але все ж переважає форма “Здесь спочивае...”, що може засвідчити деяку “українізацію” традиційного православного звороту. До речі, хрест П. Щербини, який був одним з військових полковників і числиться у Відомості 1791 р. (Додаток I), свідчить про те, що навіть частина ко-зацької старшини не пішла на Кубань, а залишилась на старих землях, найпевніше, на своїх хуторах.

Інколи намогильні написи Подністров'я, крім імені і дати смерті, мають у собі додаткову інформацію. В деяких випадках це фах - іконописець Федір Дужан, купець Анастасій Манго, духовні особи - отець Антоній і син священника Т. Тодорцева, а також стан - акерманський міщанин Л. Прокопенко. Одного разу вказано місце народження - село Аурлешти Оргеївського цинуту. Є випадок позначення віку, а також такі подробиці, що подружжя прожило разом 60 років чи навіть, що пам'ятник свасі поставив сват. Взагалі ж інформативні написи на пам'ятниках досліджуваного нами регіону досить зрідка зустрічаються, щоб на їх підставі робити якісь загальні висновки, необхідна ширша джерелознавча база.

В світлі викладеного, на підставі письмових джерел, географічних мап і могильних пам'ятників треба внести деякі корективи до існуючих офіційних дат заснування чи першої згадки цілої низки сіл і селищ Нижнього Подністров'я: Овідіополя - до (як мінімум) 1770 р. (офіційна дата - 1793 р.), Дальника - до 1810-х рр. (1883 р.), Роксолан - до 1774 р. (40-ві рр. XIX ст.), Барабою - до 1657 р. (середина XIX ст.), Прилиманського - до 1791 р., Кароліно-Бугазу - до 1774 р., Грибівки - до 1792 р., Яськів - до 1770 р. (1780 р.), Василівки - до 1791 р. (1849 р.), Великого Дальника - до 1657 р. (початок XIX ст.), Олександрівки - до 1793 або 1798 рр. (70-ті роки XIX ст.) (Історія міст і сіл. - 1969. - С. 324, 346 і наст.).

Окрім намогильних каменів, пам'ять про перебування козаків в степах Подністров'я збереглася і в кількох назвах. Деякі з них широко відомі і говорять самі за себе - Нерубайське і Усатове. Існує легенда, що назва Біляївка походить від прізвиська чи прізвища першого кошового отамана чорноморців - Сидора Білого, смертельно пораненого в одній з морських битв під Очаковом 17 червня 1788 р. Вважають, що перша згадка про це село належить до 1792 р. (Загоруйко - 1957. - С. 123). Фахівці з гідронімії вже давно переконливо довели, що назва села походить не від цього славного імені, а від одного з найбільших озер дністровських плавнів - Білого, розташованого неподалік. Від себе додаю, що як це видно з тих же Відомостей Чорноморського війська, які насправді є безцінними історичними джерелами (Додатки I-III), там жодного разу не йде мова про Біляївку, але двічі про Головкивку чи Головкивку. Через це виникає питання - якщо це козацька назва, то чому ж самі чорноморці нею не користувались? Автори згаданої праці зробили цікаве спостереження, що паралельно з назвою Головкивка офіційні джерела згадують Біляївку в Атласі Ф.П. Де-Волана (Карпенко та ін. - 1981. - С. 10). Біляївкою це село називається й у згаданій вище “Карте новоприобретенной области...”. На ній же село Миколаївка з незрозумілих причин значиться під своєю старою татарською назвою - Калаглей. Стосовно ж озера Білого, то про нього є запис у першій відомості 1792 р. як про місце розташування “неводу” Івана Маковецького (Додаток II).

З приводу Біляївки дозволимо собі ще одне спостереження. На англійській морській карті “Днестровская дельта” 1918 р., сухопутна частина якої складена за даними російських карт 1844 р., в гирлі р. Барабой, на мисі її правого берега - тобто лише в 900 м від описаного в першій главі кладовища с. Грибівки, зазначено досить великий хутір Біляївка. Не виключено, що цей населений пункт, який не зберігся до наших часів, названо по імені чорноморського козака Білого, хутір якого згадує все та ж відомість (Додаток II). Цікаво, що в 1870-1877 рр.

на “Карте губернии Херсонской и области Бессарабской” (ряд XXI, лист 9) цей хутор має дві назви - Білявка (Любомпла) і складається з 23 дворів.

Як відомо, одним з основних занять господарської діяльності козаків було рибальство. Через це не дивно, що декілька десятків гідронімів - тобто назв водних об'єктів у Нижньому Подністров'ї мають українське походження, які досить важко відрізнити від козацьких. Проте вчені вважають, що деякі з них правомірно пов'язувати саме з козацьким населенням. Одна з таких назв - “Домаха” (порівн. з саломаха). Є.С. Отін провів спеціальне дослідження і довів, що розповсюдження слова “домаха” пов'язане з запорозькими землями і означає постійне житло (Карпенко та ін. - 1981. - С. 35). Але Т.С. Приходченко люб'язно підказала, що як раз у козаків слово “домаха” означало шаблю дамаської сталі. Так Т.Г. Шевченко в поемі “Гайдамаки” пише:

“...По Поліссі
Гонта бенкетує.
А Залізник в Смілянщині
Домаху гартує...”

Інша річ, що плавневі озера, які утворилися з річкових стариць і мали вигнуту форму, яка нагадує шабельний клинок, могли на Дніпрі і Дністрі називатись Домахами. Ще один термін може бути пов'язаний з козаками. Це “тоня” - тобто “добре втоптаний майданчик, де витягують невід на берег”. Інколи словом “тоня” позначували рибальські ділянки, на які було поділено все узбережжя Дністровського лиману. Козацький “акцент” мають також назви декількох таких тонь - Піскувата, Куплевата, Скотовата (Карпенко та ін. - 1981. - С. 18, 65, 78 та ін.).

Повертаючись до теми намогильних пам'ятників степів Нижнього Подністров'я, просто необхідноторкнутися питання їх охорони і обговорити перспективи подальших досліджень. Як читачі могли переконатися з першої глави цієї книжки, стан деяких пам'ятників,

могил і цілих кладовищ даного регіону абсолютно незадовільний. Тільки за останні 10-20 років з лиця землі зчезли не тільки окремі могили і пам'ятники, а й цілі некрополі, як це мало місце в Яськах, Біляївці, Єфимівці, Овідіополі, Дальнику, Миколаївці (на Барабої) та в інших місцях. Зараз вже пізно шукати винних - тієї влади давно нема, і нікого притягти до відповідальності. Але ж наруга над могилами триває. Як це видно з епіграфа до першої глави, козаки лякали мародерів “судом Божим”, але навіть це не допомогло. Через те наше завдання - спасти хоча б ті невеликі рештки, які ще збереглися. Автор неодноразово в газетних публікаціях волав до “владстимущих” (газета “Юг” від 30.06.1995 р. і 23.10.1996 р.). Не можна стверджувати, що за остатні роки для охорони намогильних пам'ятників взагалі нічого не зроблено. Вже декілька років відроджене в Одесі чорноморське козацтво підтримує в належному стані кладовища Куяльника і Усатового. До цієї справи залучаються і молодіжні організації - “Пласт” та ін. 1996 рік відзначився ще однією подією, яка не мала прецедента в усій Україні. За ініціативою мера Одеси Е.І. Гурвіца на кошти міського бюджету була проведена реконструкція першого кладовища в Усатове. Його територію прибрали, проторували доріжки, відновили ворота, біля кургану в центрі некрополя спорудили меморіал, багато пам'ятників поновлено. Все це могло б викликати тільки позитивну реакцію, якби не одна обставина. Незважаючи на рекомендації вчених і пряме звернення до мера Одеси керівництва відділу Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України, архітектурне управління міста не визнало за необхідне провести до початку або хоча б під час цих робіт наукове вивчення пам'ятників цього унікального некрополя.

Справа в том, що в процесі реконструкції окремих пам'ятників і хрестів, яка провадилась без консультації з спеціалістами, інколи в один пам'ятник з'єднувалися частини не тільки різнотипних, але й різного часу надгробків, а те, що не стикувалось, просто відпилювали.

Хоча таких випадків нами помічено не так і багато, вони кидають тінь на дуже велику позитивну працю. На жаль, деяка частина наукової інформації втрачена в Усатовому назавжди, але ще не пізно організувати і провести дослідження на цьому кладовищі.

Хочеться підкреслити, що тільки на території Одещини є не одна сотня сільських та міських кладовищ, де ще збереглися унікальні кам'яні надгробки, до того ж про існування багатьох з них поки що нічого невідомо навіть спеціалістам. Сучасні чорноморці, а тим більше мерія Одеси за всього їх бажання не зможуть їх охороняти. Тут своє слово повинні сказати районні та сільські органи влади і релігійні громади. Необхідно зазначити, що на деяких сільських кладовищах, не чекаючи вказівок зверху, підтримується належний порядок. Не будемо називати ці села, аби не образити мешканців інших населених пунктів, які давно це роблять, але ми про них поки що нічого не знаємо. Як автор міг переконатися під час своїх розвідок, сільські кладовища доглядають, як правило, літні жінки, які роблять це безкоштовно за своїм внутрішнім переконанням, тому ми всі повинні низько поклонитися їм за це.

Стосовно перспектив подальшого вивчення намогильних пам'яток Одещини, то вони якщо й не райдужні, то все ж не зовсім безнадійні. Вище ми зазначили, що протягом декількох років ці роботи велися Р.О. Шуваловим, автором та іншими дослідниками практично на голому ентузіазмі. Фонд "Відродження" і Канадський Інститут українських студій категорично відмовили нам навіть у мінімальній підтримці. Через те наші дослідження виконувались здебільшого на особисті кошти і лише в 1996 р. частково на гроші нашого шановного спонсора Олександра Михайловича Бадери. Але того ж року, коли ситуація вже здавалася безвихідною, роботи Буго-Дністровської експедиції в Овідіопольському районі були профінансовані Одеським обласним управлінням охорони об'єктів культурної спадщини (начальник - В.Ф. Палієнко). Не могу не згадати добрими словами

кандидата історичних наук Т.Л. Самойлову і Н.А. Штербуль, які відіграли в цьому провідну роль. Є усі підстави вважати, що спільну програму Інституту археології і Управління охорони буде продовжено і надалі. Ця програма спрямована не тільки на пошук і чисто наукове дослідження намогильних пам'яток по окремих районах Одеської області. Її складовою і невід'ємною частиною є розробка конкретних заходів і рекомендацій по їх охороні, а також постановці на державний облік.

Зараз, у зв'язку з загрозливим станом багатьох пам'яток та кладовищ, першочерговим завданням є виявлення їх на усій території Одещини, Миколаївщини, Херсонщини і Придністров'я. Друге завдання - детальна наукова публікація усіх вже накопичених матеріалів, особливо в із району Усатове-Нерубайське-Дачне. Як уже було сказано, тільки на основі їх ретельного аналізу можливе вирішення цілої низки проблем хронології, типології, виробничих центрів, окремих майстерень тощо. Наступний етап мені уявляється в глибшому вивченні окремих кладовищ з ретельним описом і фіксацією на планах не тільки ранніх, але й пізніх пам'яток.

Як могли переконатися читачі, багато надгробків є справжніми творами народного ужиткового камнерізного мистецтва, а деякі з них містять у собі письмову інформацію. Через це в роботу по їх дослідженню, осмисленню і публікації повинні включитися мистецтвознавці і лінгвісти.

Такими є головні підсумки досліджень автора, які представлено на суд читачів. Чекаючи на критичні зауваження, відзначу, що "меморіалознавство" - тобто науковий напрям по вивченню намогильних пам'яток, незважаючи на свою тривалу півторастолітню історію, як спеціальна дисципліна, в Україні ще тільки формується. Якою воно стане - залежить від цілої низки факторів, але головне - від рівня підготовки, ретельності, професіоналізму і охайності окремих дослідників. На сьогодні могу заявити: я зробив, що міг - нехай інші, якщо зможуть, зроблять краще. Мене ж, коли я бачу розбиті

надгробки і пограбовані могили, переслідує тільки одна думка - чому я не почав вивчати їх раніше, під час своїх багаторічних археологічних розвідок, які я веду з 1968 р. Адже багато пам'ятників я знаходив і тоді. Пам'ятаю, як влітку 1965 чи 1966 рр., коли ми грали в "Зірницю" у піонерському таборі, я вперше побачив козацькі хрести на кладовищі в гирлі Барабою. Це дитяче враження здивування і дотику до якоїсь таємничої сивої старовини, незрозумілої і повної загадок, ще й зараз інколи приходиться до мене, але тепер з домішкою почуття вини і гіркою образу.

21.07.1997 р.

Іллічівськ.

ДОДАТКИ

Додаток I

Кубанській Війсковой Архивъ. Общ. атаманск. опись. Дѣло, 1794 г. N 152
Вѣдомость войску вѣрныхъ козаковъ Черноморскихъ сколько старшинъ и козаковъ какіе есть распрѣделенной оному покойнымъ свѣтлѣйшимъ княземъ и великимъ гетманомъ землѣ, селеніи и военныхъ сколько мужска и женска полу душъ значить ниже.

Учинена: 1791 года Ноября 30 дня.

Атаманъ кошевой арміи бригадиръ и кавалеръ Захарій Чепѣга.
Войсковый Судія арміи подполковникъ и кавалеръ Антонъ Головатый.

Войсковый писарь арміи подполковникъ Тимофей Котляревский
Войсковый есаулъ арміи подполковникъ Захарій Сутыка.

Итого войсковыхъ 4

Войсковые полковники

Арміи примьеръ маіоры.

Кавалеръ Мокій Гуликъ.

Сава Бѣлый.

Алексѣй Высочинъ.

Арміи секундъ маіоры.

Яковъ Мокрый.

Лукьянъ Тиховой.

Иванъ Шамъ.

Остафій Ивановъ.

Павель Довгый.

Алексѣй Шулга.

Иванъ Курлянский.

Иванъ Бѣлый.

Семень Хаудакъ.

Петръ Микульскій.

Остафій Донцовъ.

Давидъ Бѣлый.

Константин Кордовскій.

Герасимъ Черновъ.

Климъ Перепелиця.

Дмитрій Сѣромаха.

Григорій Тромсинъ.

Игнатъ Писанка.

Иванъ Гаража.

Арміи капитаны.
Кузьма Бѣлый. Семень Письменный. Иванъ Куликъ.

Арміи порутчики
Иванъ Порохня. Иванъ Чернышевъ.

Итого полковниковъ 27.

Бунчуковые товарищи

Арміи капитаны

Итого бунчуковыхъ 12.

Полковые старшины

Арміи капитаны

Итого полковыхъ старшинъ 15.

Полковые асаулы

Арміи порутчики

Итого порутчиковъ 171.

Арміи подпорутчики

Итого подпорутчиковъ 34.

Итого всѣхъ полковыхъ асауловъ 205.

Полковые хорунжіе

Арміи прапорщики

Итого полковыхъ хорунжихъ 321.

Неимѣющіе армейскихъ чиновъ старшины

Итого неимѣющихъ армейскихъ чиновъ 148.

А всего всѣхъ старшинъ 732.

Атамановъ кананѣръ и рядовыхъ казаковъ 11888.

Итого всѣхъ 12768.

Съ выше писаннаго числа на службѣ дѣйствительной состоитъ старшинъ 335.

Атамановъ кананѣръ и рядовыхъ казаковъ 7165.

Постаростижъ лѣтъ слабости здоровья раненыхъ и для вывода ихъ сѣмействъ на назначенную покойнымъ свѣтлѣйшимъ княземъ и великимъ гетманомъ войску Черноморскому землю въ домовыхъ отпускахъ въ Екатернославской и околничіи губерніяхъ тожъ Таврической и Молдаванской областяхъ старшинъ 245.

Рядовыхъ казаковъ 4399.

Кои чрезъ угнѣтеніе и препятствіе отъ помѣщиковъ и земскихъ исправниковъ и посіе время переселились кромѣжъ вышеозначеннаго количества въ нижеписанныхъ селеніяхъ старшинскихъ и казачьихъ и обоего пола душъ нинѣ состоитъ:

При рѣчки Днѣстръ предъ городомъ Бендерью.	Дворовъ	Душъ	
		Мужскихъ	Женскихъ
въ парканахъ	18	36	34
въ тернавкы	116	301	254
въ суклѣй	93	227	188
въ гаргашахъ	59	155	118
въ слободзѣй руфѣ	124	316	222
въ чабурчахъ	184	464	476
въ глинной	103	259	252
въ коротной	88	299	203
въ незавертай	56	144	127
въ яски	105	271	189
въ головковкы	36	92	74
въ николаевкы	33	83	67
въ аджидерѣ	5	9	6
въ бузиноватой	4	8	5
Итого	1024	2664	2215
По правую сторону рѣки буги лимана и поразнымъ рѣчкамъ въ городѣ Очаковѣ	32	83	79
Поселеніямъ			
въ аджидерѣ	8	24	21
въ солонихъ	32	91	83
въ ковалѣвкѣ	36	99	89

Додаток II

	Дворовъ	Число	
		Мужскихъ	Женскихъ
въ голый	43	141	132
въ чесаилей	20	87	81
въ кушовкѣ	15	47	39
въ телигулѣ	32	89	75
въ жу ровкѣ	21	72	67
въ сасичкѣ	10	29	25
въ пеку сѣ	9	23	19
въ янчакракѣ	12	31	27
въ трубачевкѣ	7	19	21
въ царикомишахъ	5	19	16
въ барабойной	7	21	22
Итого	289	875	796
На кинбурнской сторонѣ			
въ олешкахъ	50	172	151
въ подстепной	20	76	62
въ латряхъ	51	181	172
въ реденяхъ	21	73	64
въ костогризовкѣ	11	30	24
въ забариной	35	99	87
въ заурьявскѣ	15	49	38
въ ляпятихъ	112	392	381
въ орѣховатой	131	455	424
Итого	446	1527	1403
Итого всѣхъ поселеній	1759	5066	4414
<i>А всего всѣхъ</i>	<i>1759</i>	<i>17688</i>	<i>4414</i>
На переселившихся же зъ Екатеринославской и протчихъ губерній и областей старшинскихъ и казачьихъ сѣмействъ числа за скоростію знать неможно.			

Кубанскій войсковой Архивъ. Общая атаманская опись. Дѣло 1792 г. N 172.		
Вѣдомость учиненная сколько и гдѣ въ какомъ мѣстѣ на отведенной войску Черноморскому землѣ состоитъ селеній, хуторовъ, неводовъ и в нихъ мужеска и женска полу душъ.		
Званіе селеній, хуторовъ и чьихъ именно неводовъ.		
И въ оныхъ мужеска и женска полу душъ	Мужеска	Женска
На рѣкѣ Днѣстру близъ селенія Незавертай, Хуторъ при урочищѣ Турунчука въ ловлѣ тамо Соботинъ сѣткою рыбы	1	-
Хуторъ при урочищѣ Турунчука въ ловлѣ Пѣдглубній сѣткою рыбы	1	-
Хуторъ въ урочищѣ Турунчука въ ловлѣ рыбы Гаркушѣ сѣткою	1	-
Невѣдъ въ урочищѣ Кучурганъ Полковаго Старшины Арміи Порутчика Ивана Семенка	2	-
Невѣдъ въ Кучурганѣ казака Григорія Шинкаря	5	-
Невѣдъ при урочищѣ Кучурганѣ казака Ивана Негляда	2	-
Хуторы въ урочищѣ Кучурганѣ Петра Леди, Никиты Чумака и Артема Рѣзника	5	-
Хуторъ въ урочищѣ Кучурганѣ казака Якова Дундука	11	2
Хуторъ въ Кучурганѣ Полковаго старшины Арміи прапорщика Прокопа Штукового	2	-

Невѣдъ въ Кучурганѣ при урочищѣ Путрино Кунпана	4	-
Хуторъ въ Кучурганѣ при Турунчукѣ Полковника Письменного	6	1
Невѣдъ Ивана Маковецкаго состоитъ на Бѣломъ Озерѣ	9	-
Невѣдъ въ урочищѣ Кучурганѣ Гаврила Непритореннаго	9	-
Хуторъ при Днѣстрѣ въ Маяцѣ, полковаго асаула арміи поруччика Семена Сала и невѣдъ	16	1
Невѣдъ въ Бѣлогородскомъ лиманѣ близъ Николаевки полковаго асаула арміи поруччика Федора Бурнуса	7	-
Онаго же полковаго асаула арміи поруччика Бурнуса	13	-
Невѣдъ при Бѣлогородскомъ лиманѣ близъ селенія Николаевки полковника Максима Назарьева Курсанова	4	-
Невѣдъ на Бѣлогородскомъ лиманѣ близъ селенія Николаевки полковника Арміи примѣрь Маіора Давида Бѣлаго	13	-
Съ сѣтками состоящіе Скульскій и Бѣлоусъ въ Бѣлогородскомъ лиманѣ и урочищѣ Дарадолѣ	<i>Пропуск у П.Короленко</i>	
Невѣдъ польскаго человѣка Никиты Соляра состоитъ при Бѣлогородскомъ лиманѣ близъ селенія Николаевки	<i>Пропуск у П.Короленко (І.С.)</i>	
Невѣдъ полковника арміи Секундъ Маіора Алексѣя Семеновича Высочина состоитъ въ Бѣлогородскомъ лиманѣ близъ селенія Николаевки	6	-

Невѣдъ полковника Арміи примѣрь Маіора Мокія Семеновича Гулика состоитъ при Бѣлогородскомъ лиманѣ близъ селенія Николаевки	5	-
Невѣдъ состоитъ при Бѣлогородскомъ лиманѣ в урочищѣ монастыря Добруми	12	-
Невѣдъ казака Куреня Щербиновскаго Колонки состоитъ при урочищѣ Аджидари	8	-
Невѣдъ казака Куреня Шкуринскаго Харка Чуприны въ Бѣлогородскомъ Озерѣ при урочищѣ Отарину	6	-
Сѣткою казака куреня Шкуринскаго въ ловлѣ рѣбы Губѣ въ бѣлогородскомъ Озерѣ при урочищѣ Отарину	2	-
Невѣдъ казака Федора Балабана куреня Тимошовскаго состоитъ при урочищѣ Бузиноватой	3	-
Хуторъ въ урочищѣ на устьи Барабой Каинки	5	-
Хуторъ при урочищѣ Барабой Маковецкаго	2	1
Хуторъ на урочищѣ Барабой Малого	2	1
Хуторъ въ урочищѣ Барабой Ковальчука	10	-
Хуторъ на урочищѣ Барабой Бѣлого	4	1
На рѣкѣ Телегули неводъ казака Василя Шолудка въ урочищѣ Сасичку	9	-
Невѣдъ состоитъ на урочищѣ Сасичку Шолудка	9	-
Хуторъ на урочищѣ Сасичку казака Сторчака вмѣстѣ съ Загубибатька	4	-
Неводъ на лиманѣ Тилигулѣ и урочищѣ Пшюняной Дмитра Федоренка	10	-

Хуторъ въ лиманѣ Тилигульскомъ при урочищѣ Балай Полковника Арміи Примьеръ Маіора и кавалера Мокія Гулика	6	-
Невѣдъ въ Тилигульскомъ лиманѣ при урочищѣ Домаѣ казака Матиза	4	-
Невѣдъ въ лиманѣ Тилигульскомъ при урочищѣ Домаѣ полковаго старшины арміи порутчика Семена Ящира	3	-
Невѣдъ въ Тилигульскомъ лиманѣ въ урочищѣ Балай казака Якова Хоружевского	2	-
Невѣдъ въ Тилигульскомъ лиманѣ въ урочищѣ Балай казака куреня Леушковскаго Іосифа Губы	<i>Пропуск у П.Короленко (Л.С.)</i>	
Хуторъ въ Тилигульскомъ въ вершинѣ лимана Визѣра	4	-
Въ вершинѣ Телегульскаго лимана Селеніе Котляревскаго	108	85
Хуторъ въ Тилигульскомъ лиманѣ при урочищѣ Стаднѣ Ивана Мулявы и неводъ при устьи Домахи	3	-
Хуторъ Антона Дузя въ лиманѣ при урочищѣ Цариголѣ	7	-
Невѣдъ полковаго асаула Яцка Вѣдми состоитъ при урочищѣ Цариголѣ	9	-
Невѣдъ казака Василя Погорѣлого состоитъ въ Тилигульскомъ лиманѣ ниже Цариголя	7	-
Невѣдъ казака Димитрія Спѣвака въ Тилигульскомъ лиманѣ въ урочищѣ выше Цариголца	4	-
Неведъ куреня Поповичевскаго состоитъ въ урочищѣ Цариголцѣ	10	-

Хуторы при урочищѣ Сасичку	16	13
Хуторъ въ урочищѣ Сасичку полковаго Хорунжаго арміи прапорщика Лукьяна Ковтуна, Марка Чорного и Федора Носенка	10	6
Невѣдъ казака Павла Зайцова при рѣкѣ Березанѣ	11	-
Невѣдъ великороссійской породы Человѣка Елисаветградскаго купца Гурія Ковалева на рѣкѣ Березани	14	-
Невѣдъ казака Ивана Литвинова въ Березани при урочищѣ Казѣ	11	-
Хуторъ Днѣстровскаго полка отставнаго Прапорщика Василя Обертаса при урочищѣ Казѣ и Невѣдъ	11	2
Невѣдъ казака Семена Маслова въ Березанѣ при устьѣ Казѣ	11	-
Сѣтками казаки: Козьма Радченко, Василий Алексѣенко, Степанъ Самолишчикъ въ урочищѣ Ляцевой	4	-
Невѣдъ Херсонскаго купца Ивана Жеребцова въ Березанѣ при урочищѣ Казѣ	12	-
Невѣдъ полковника Арміи Примьеръ Маіора Якова Мокрого	12	-
Невѣдъ казака Василя Погорѣлова въ Березанѣ при урочищѣ Ляцевой	7	-
Состоитъ съ сѣткою въ ловлѣ рыбы козакъ Семень Харткунъ въ Березани при устьи Сасичка	1	4
Хуторъ въ Березанѣ при устьи Сасичка казака Ивана Марченка и Невѣдъ	6	1
	12	-

Хуторъ въ Березани при устьи Сасичка Ивана Нѣлшиина	6	4
Невѣдь казака Ефима Дудника въ Березанѣ при устьи Кѣлчени	8	-
Невѣдь въ Березанѣ ниже Кѣлчени казака Ефима Багмутскаго	5	-
Состоитъ съ сѣтками въ ловлѣ рыбы казакъ Григорій Гаркуша въ Березанѣ при устьи Сасичка	3	-
Невѣдь Донскаго полковника Арміи Примьеръ Маіора Гаврила Бѣлова въ Березанѣ	16	-
Въ рѣкѣ Березанѣ Селеніе в урочищѣ Сухой Балкѣ	19	11
Хуторъ въ урочищѣ Янчакраку казака Игната Бѣлявскаго	6	3
Хуторъ при урочищѣ Янчакраку полковаго Хорунжаго Ивана Михайличенка	5	3
Онаго же урочища Янчакраку	3	2
Хуторъ на урочищѣ Оникай находящуюся при Очаковскомъ провіантскомъ магазинѣ смотрителя порутчика Короева	2	2
Священникъ Іоанъ Обланскій жительство имѣетъ въ урочищѣ Оникай служащій въ ингерманландскомъ пѣхотномъ полку	4	3
Хутора въ урочищѣ при селеніи Оникай Ивана Маслока и Андрея Буланого	5	3
Невѣдь полковаго хорунжаго Ивана Коропца при урочищѣ Пѣстряжиной косѣ	2	-
Селеніе въ Березанѣ при урочищѣ Пѣкужѣ	9	11

Невѣдь въ Березанѣ при урочищѣ Пѣкужѣ казака Ивана Трубача	8	-
Невѣдь въ Березанѣ при урочищѣ Кабургѣ казака Корсунскаго Ивана Тишнера	6	-
Хуторъ вх Березанѣ при урочищѣ Кабурги казака Ивана Щербины	4	1
Жительство имѣюще войска вѣрныхъ казаковъ Черноморскихъ въ городѣ Очаковѣ	14	6
Хуторъ въ урочищѣ Воловой Балки великороссійской породы казака Федора Пятигорскаго	3	-
Невѣдь казака Барабанчика въ Очаковскомъ лиманѣ в урочищѣ Залѣску	7	-
Селеніе въ Очаковскомъ лиманѣ въ урочищѣ Аджидолѣ	30	25
Жительствоуетъ въ ономъ же селеніи и урочищѣ Аджидолѣ купецъ великорусской породы Степанъ Карякинъ	9	2
Жительствоующій на Аджидали Ингерманландскаго полка отставный Капитанъ Адамъ Погорѣльый	12	4
Невѣдь отставнаго капитана Ингерманландскаго полка въ Аджидолѣ	3	-
Состояще съ сѣтками при урочищѣ Царикомишѣ	25	5
Невѣдь въ урочищѣ Аджидолѣ войска Черноморскаго войсковой церкви	12	-
Невѣдь Г. Кошеваго въ урочищѣ Аджидолѣ	13	-
По рѣкѣ Бугу, Невѣдь Куреня Щербиновскаго казака Макара Миршавки при урочищѣ Широкой балки	10	-

Невѣдъ казака куреня Калниболоцкаго	5	-
Мойсея Коваля въ урочищѣ Широкой балки		
Невѣдъ въ урочищѣ Парутиной казака Григорія Черевка	16	-
Невѣдъ казака Остапа Побѣжки въ урочищѣ Волоской	11	-
Невѣдъ при урочищѣ Волоской балки Полковника Алексѣя Высочина	9	-
Невѣдъ казака Остапа Побѣжки въ урочищѣ Дериклей	18	-
Хуторъ въ урочищѣ Долгой косы казака Андрея Бобиря	5	-
Хутоъ въ урочищѣ Долгой косы казака Василя Латы	3	-
Неводъ великороссійской породы Человѣка Андрея Сушкова въ урочищѣ Долгой косы и хуторъ	3	-
Хуторъ въ урочищѣ Коренихи казака Осифа Бѣлаго	9	-
Невѣдъ въ урочищѣ Великой косы полковника Арміи Секундъ Маіора Остапа Ивановича Ткаченка	18	2
Неводъ полковаго асаула арміи порутчика Демка Бойка при урочищѣ Кръничокъ	14	-
Невѣдъ полковаго хорунжаго Степана Сукура въ урочищѣ Кръничкахъ	2	-
Неводъ полковника Арміи Секундъ Маіора Остапа Ивановича Ткаченка	4	-
Невѣдъ при устьи Солоники козака Якима Уханя	9	-
Невѣдъ при устьи Солоники козака Ивана Щуривскаго	3	-

Въ рѣки Буга, Селенія Солоники	95	90
Въ рѣкѣ Буга при урочищѣ Селеніе Троецкое	27	19
По рѣкѣ Бугу въ урочищѣ Шостаковой балки Селеніе Ковалевка	67	52
По рѣкѣ Бугу въ урочищѣ Голенкой балки селеніе Пѣцани	74	55
По рѣкѣ Бугу въ урочищѣ Чачаклей, Селеніе Чачаклей	94	79
По рѣкѣ Чачаклей Селеніе же Чачаклей	149	50
Хуторъ въ Тилигулѣ повыше почтовой дороги на урочищѣ Тартай	6	5
Хуторъ въ урочищѣ Тилигулѣ Дурноцапа	3	5
Хуторъ въ Тилигулѣ выше почтовой дороги приурочищѣ Терновой балки	8	4
Хуторъ въ урочищѣ Журавки казака Ивана Зубенка	1	1
Хуторъ въ Тилигулѣ и урочищѣ Журавки козака Леонтія Роскошного	2	-
Хуторъ поселянина выпедшаго изъ Польши и нынѣ жительствуетъ въ Тилигулѣ при устьи Журавки	2	-
На рѣкѣ Телигулѣ при урочищѣ Журавкѣ селеніежъ Журавка	79	53
Хуторъ въ Куяльнику и урочища Зворашѣ казака Пилипа Савицкаго	7	1
Хуторъ въ Куяльнику в урочищѣ Зворашѣ казака Павла Зуба	3	3
Хуторъ въ Свиной балкѣ старшины Романа Росохи	4	-
Итого	1518	622

Додаток III

Дѣло Кубанскаго Войскового Архива. Общая

В Ъ Д О

Учивенная о всѣхъ жительствоющихъ на землѣ между войску Черноморскому селеніяхъ и хуторахъ старшинахъ нехъ жаеаетъ переселиться въ будущую весну на пожалов

1792 года Ок

Число селеній.	Званіе селеній	Желающихъ.				Н Е	
		Старшинъ.		Казаковъ.		Старшинъ.	
		Муж-скаго.	Жен-скаго.	Муж-скаго.	Жен-скаго.	Муж-скаго.	Жен-скаго.
1	Въ Селеніи Парканахъ .	4	1	29	16	—	—
2	Въ Селеніи Терновки .	11	7	40	38	12	5
3	Въ Селеніи Суклен .	9	5	35	35	—	—
4	Въ Селеніи Карагашахъ .	1	1	63	50	—	—
5	Въ Селеніи Слободзеи .	50	28	121	93	—	—
6	Въ Селеніи Чобурчахъ .	25	12	88	69	1	—
7	въ Селеніи Глиняной .	17	15	187	160	—	—
8	въ Селеніи Коротной .	20	14	98	84	—	—
9	въ Селеніи Невавертай .	3	4	52	38	—	—
10	въ хуторахъ по рѣчкѣ ку- чурганъ .	31	23	169	64	—	—
11	въ Слободѣ Яски .	15	11	74	49	—	—
12	въ Слободѣ при Урочищѣ Маяки .	—	—	8	1	—	—
13	въ Слободѣ Головной .	4	3	27	2	—	—
14	въ Слободѣ Николаевни .	—	—	19	13	—	—
15	При Бѣлгородской косѣ .	—	—	19	—	—	—
16	въ Слободѣ Аджидаръ .	3	1	15	8	—	—
17	На балкѣ Барабой .	—	—	15	—	—	—

атаманская опись. Дѣло 1792 г. № 176.

М О С Т Ъ

рѣкъ Буга и Днѣстра лежащей въ подвѣдомственныхъ и казакыхъ и другихъ поселенцахъ съ разъяоменіемъ кто съ янную сему войску землю равно и отѣхъ кои не жаеаютъ.
табря 28-го.

Казаковъ.		Малороссійской ваціи поселен.		Польскихъ въ- ходцевъ.		Армянской ваціи.		Волоховъ.		Итого	
Муж-скаго	Жен-скаго	Муж-скаго	Жен-скаго	Муж-скаго	Жен-скаго	Муж-скаго	Жен-скаго	Муж-скаго	Жен-скаго	Муж-скаго.	Жен-скаго.
7	4	—	—	—	—	—	—	—	—	40	21
5	2	10	6	19	18	—	—	148	138	245	214
—	—	—	—	—	—	—	—	152	117	196	157
10	4	—	—	1	1	—	—	85	69	160	125
9	6	—	—	—	—	—	—	132	108	312	235
55	36	—	—	—	—	—	—	273	240	442	357
—	—	37	39	26	20	—	—	3	3	270	237
14	17	—	—	—	—	—	—	95	87	227	202
4	4	—	—	—	—	—	—	105	87	164	133
—	—	—	—	16	3	—	—	16	19	232	109
43	40	—	—	25	22	—	—	135	100	292	222
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	1
29	21	—	—	—	—	—	—	126	98	186	124
—	—	—	—	—	—	8	5	65	58	92	76
—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	23	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	9
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	—

18	въ Хуторахъ при Урочищѣ Канплуки	—	—	9	3	—	—
19	въ Слободѣ Солоники	2	3	36	86	—	—
20	въ Слободѣ Аджидолѣ	1	1	24	19	—	—
21	въ Слободѣ Ковалевки	8	1	49	49	—	—
22	въ Слободѣ Журавки	—	—	79	48	—	—
23	въ Слободѣ Чачаклеи	—	—	36	24	—	—
24	въ Слободѣ Котляровки	—	—	72	60	—	—
25	въ Слободѣ Троецкой	—	—	31	27	—	—
26	въ Слободѣ Пыщаной	—	—	83	60	—	—
27	въ Слободѣ Петровой	—	—	82	60	—	—
28	Въ слободѣ Котляровки на тилегулѣ.	4	4	82	62	—	—
29	въ Селеніи Оникахъ	—	—	8	2	—	—
30	въ Селеніи Пѣкушѣ	—	—	5	9	—	—
31	въ Селеніи Сасинахъ	—	—	8	5	2	2
въ хуторахъ							
32	На балкѣ Журавкиной	4	—	4	2	—	—
33	На балкѣ Коренихъ	—	—	6	—	—	—
34	На довгой косѣ	—	—	11	3	—	—
35	На балкѣ Дереклѣй	—	—	10	—	—	—
36	На балкѣ Сателиной	—	—	9	—	—	—
37	На балкѣ Янчикракѣ	—	—	8	7	—	—
38	На балкѣ Царидолѣ	—	—	—	—	—	—
: А всего		212	134	1765	1246	15	7

—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	3
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	98	89
3	5	—	—	—	—	—	—	—	—	28	25
7	2	—	—	—	—	—	—	—	—	64	52
—	—	—	—	—	—	—	—	40	24	119	72
—	—	—	—	—	—	18	17	—	—	54	41
6	6	—	—	—	—	—	—	—	—	78	66
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31	27
1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	84	61
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	82	60
18	23	—	—	—	—	—	—	—	—	104	89
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	2
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	9
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	7
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	2
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	3
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	7
2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2
213	173	47	45	109	81	8	5	1375	1148	3744	2839

Додаток IV

І.В. Сапожников

КАМ'ЯНІ НАМОГИЛЬНІ ХРЕСТИ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ XVII-XVIII ст.

Може комусь це буде дивним, але пам'ятники на могилах славних запорожців привертають увагу дослідників вже понад півтора сторіччя (Вертильяк - 1844. - С. 607). Інша справа, що свідоцтва про них фрагментарні і найчастіше розкидані по старих рідкісних виданнях, які недоступні для широкого загалу читачів. Тому головну мету цієї роботи автор бачить, в першу чергу, в узагальненні всіх вже відомих письмових джерел з означеної тематики.

Досить впевнено можна припустити, що найбільш ранні з відомих в Україні козацьких намогильних хрестів стоять на місці поховання біля 300 козаків, які загинули в липні 1651 року від Р.Х. в битві під Берестечком (Свешніков - 1993. - С. 140, рис. 15). Згідно з запропонованою нами класифікацією вони належать до двох типів: козацького лапчатого і комбінованого - лапчатого з прямим хрестів (Сапожников, Слюсар, Шувалов - 1995). Ці хрести висотою 80-90 см досить сильно пошкоджені, сліди написів на них не простежуються (рис. 20.1-2). На одному з них збереглась дата - 1651 рік (Моздир - 1996. - С. 16).

Ще один пам'ятник XVIII ст. - це добре відомий камінь-стела на могилі кошового отамана Війська запорозького - Івана Сірка 1680 р. Ще в 1845 році стелу обстежив А.О. Скальковський, який помістив її не дуже вдалий малюнок на обкладинці своєї книги, наніс на план (рис. 21.Е) і привів напис, але з незрозумілим закінченням (Скальковський - 1846. - С. 283-284, рис. на С. 256). Згодом малюнки пам'ятника І. Сірку і напис на ньому видавались неодноразово. Ми також наводимо його зображення (рис. 20.3) і текст:

“Р.Б. 1680 мая 4 (Року Божого)
Преставися рабъ Бож.
Іоанъ Сърко Дмит
ровичъ атаманъ кошо
вий воска Запорозкого
за его Ц.П.В. Федора (Царської пресвітлої величності)
Алексєвича. Памят Пр
аведнаго со похвалами”

Цікаво, що Самійло Величко дуже ретельно описав всі події, пов'язані зі смертю видатного кошового. І. Сірко помер на своїй пасіці в Грушівці, і його тіло було “препроваджено до запорізької Січі і чесно поховано всім низовим Запорозьким військом у полі за Січчю, навпроти Московського окопу, де ховалося інше запорозьке товариство. Поховано його знаменито 2 серпня з превеликою гарматною й мушкетною стрільбою... Поховавши ж його, як вище казав, з жалем, висипали над ним значну могилу і поставили на ній кам'яного хреста із належним написом його імені й справ”. На зворотному боці стели І. Сірку дійсно вирізьблено зображення класичного трилистного хреста на трикутній Голгофі зі списом, тростиною та традиційними скороченнями. Але дату смерті кошового, позначену на пам'ятнику - 4 травня, не можна вважати вірною вже хоча б тому, що 6 травня датується його особистий лист до гетьмана І. Самойловича (Величко - 1991. - С. 262, 265-266).

До цього питання ми ще повернемося, а надалі автор змушений відмовитись від хронологічного принципу подання матеріалів і перейти до опису пам'ятників по місцях їх розташування.

Стара або Чортотлицька Січ

Хрести з околиць с. Капулівки вперше навів А. Скальковський. На виданому ним плані місцевості відмічена могила Івана Сірка, старий цвинтар Чортотлицької Січі, а також декілька більш пізніх хрестів (рис. 21. Е, F, G). Найчастіше А.О. Скальковський не описував форми хрестів в подробицях, хоча в двох випадках наводить дуже

схематичні рисунки, з яких можна лише здогадуватися, що ці хрести були латинські (страстні) або грецькі (прямі). Декілька разів він підкреслює, що всі вони були зроблені з твердого білого каменю (Скальковський - 1846. - С. 279-280). В 1850 і в 1872 роках значну кількість написів на хрестах запорожців було опубліковано за повідомленнями М. Вертильяка. Десять з них походили з с. Гирли (південно-східна частина с. Капулівки), а два пам'ятника - на могилах Д. Конеловського і Е. Носевського 1728 року - бачив трохи раніше попередній дослідник, але М. Вертильяк привів більш детальне їх прочитання (Вертильяк - 1850. - С. 823-824; Надписи Новороссийского края - 1872. - С. 449-451). Нижче подаємо написи з хрестів із Капулівки за даними А.О. Скальковського і М. Вертильяка з його статті 1872 року, тому що в ній вказані місця знаходження пам'ятників. При цьому буде максимально збережена орфографія першоджерел, лише в декількох випадках чисельники кирилиці змінені на сучасні. На жаль, цього принципу не дотримались видавці українського варіанту книги А.О. Скальковського, які переклали всі написи, зроблені старою книжною українською мовою, не тільки на хрестах і сволоках, а й навіть на церковних речах (Скальковський - 1994).

Написи на хрестах в південно-східній частині Січі

1. На уламку хреста:

“Року 1728 мѣсяца Ноября дня 4. Помяни Господи душу усопшаго...”

2. На цілому хресті:

“Помяни Господи душу усопшагося, здесь почиваетъ рабъ Божый Симеонъ... товарищъ куреня Васюринскаго. Преставися року 1718”.

3. На цілому хресті, що добре зберігся, напис напівстертий:

“Року 1728 мца Ноября дня 4 помяни Гди дшу усобшагося от Адама даже и до сего дне. Зде опочиваетъ рабъ бжи Даниль Конеловского...”

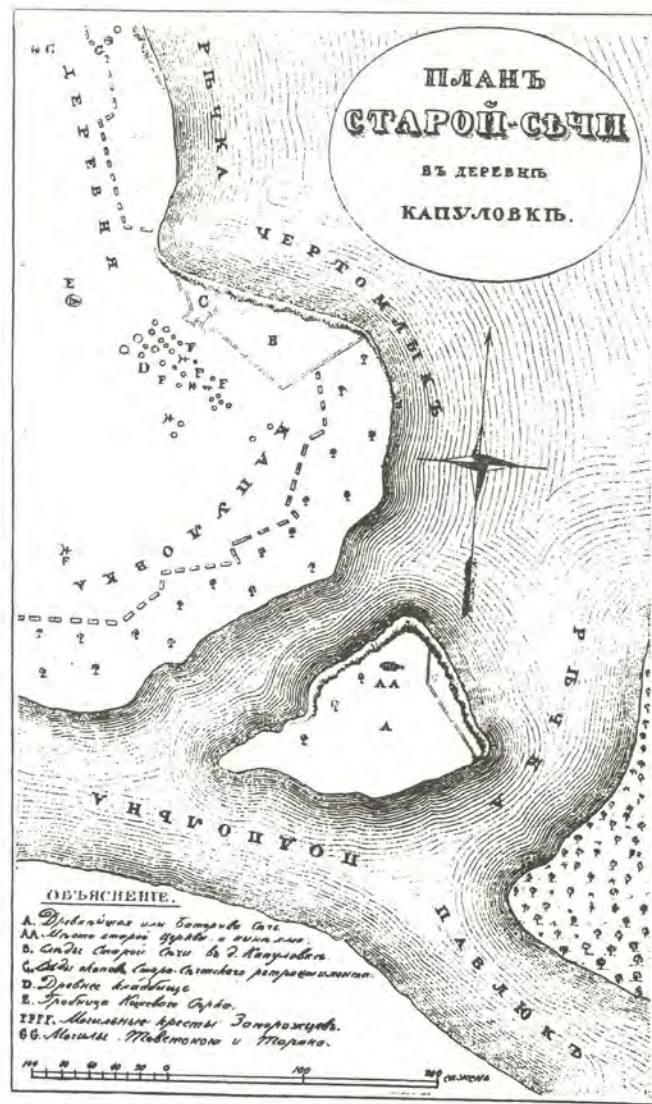

Рис. 21. План Старої Січі 1845 року А.О. Скальковського (А - Древнейшая или Баториева Сечь; АА - Место старой церкви, а ныне яма; В - Следы Старой Сечи в д. Капуловке; С - Следы окопов Старо-Сеченского ретраншимента; D - Древнее кладбище; E - Гробница кошеваго Серка; FFFF - Могильные кресты запорожцев; GG - Могилы Товстонога и Тарана).

4. На цілому хресті:

“Помяни Гди душу раба своего Ефрема Носѣвскаго куриня Васюренскаго. А представися року 1728 мца декамбріа 13”.

5. На уламках хреста:

“...Преставися рабъ Божій Лукьянь товарищъ куреня Медведевскаго, року 1729 мѣсяца Сентября дня 17”.

6. На цілому хресті, біля якого “род саркофага из белого камня в виде гроба”, від напису збереглися лише рядки на підніжжі в землі:

“...Отъ Р.Х. 1720
мѣсяца Но-
ября 5 дня”.

7. На цілому хресті:

“Здѣ опочиваетъ рабъ Божій... Волошинъ, атаманъ куреня Тимошевскаго... року 1728 Генваря 28 дня”.

8. На цілому хресті:

“Здѣ опочиваетъ рабъ Божій Данило Бовсѣнко, куреня Сергѣевскаго року 1729. Мѣсяца Марта 4-го дня”.

Написи на хрестах в північно-західній частині Січі, які М. Вертильяк локалізує як “На іншій стороні Капулівки у Чортомлика” (рис. 21.П)

9. На цілому хресті:

“Здѣ преставися рабъ бжій Федорі Товстонѣг, куреня Щербинѣвскаго козакъ: погребен року 1770. Ноября 4 дня”.

10. На цілому хресті:

“Зде опочиваетъ рабъ бжій Семень Таранъ, козак куреня Шкуринскаго. Преставися року 1742 мца декабріа 3 числа”.

Для інших хрестів важко встановити точне місце розташування, тому надаємо їх так, як у М. Вертильяка.

11. На хресті в с. Гирли:

“Зде опочиваетъ рабъ бжій Иванъ Чапля знатный товарищъ куреня Поповскаго

преставися за отамана Максима Кулака 1728 года Сентябр. 4”.

На хрестах на узгір’ї р. Дніпро вище с. Гирли:

12. “Зде опочиваетъ рабъ бжій Сидоръ знатный товарищъ куреня Кисляковскаго преставися за отамана Евстафья Шкури. В року 1729 Июня дня 20 н.м.к.”.

13. “Року бжія 1729 мца Іюня, дня 27 зде опочиваетъ рабъ бжій Даниль куреня Кисляковскаго Лубенец за памяти здравію брата своего которій... пос... вон... вѣяну Гос. упакои...”.

14. “Преставися рабъ божій Иванъ товарищ куреня Медведовскаго року 1729 Семтеврія дня 17”.

15. На хресті селища Гирли:

“Здесь погребень козакъ Григориі Хат укъ 1779 года мца генваря куреня Днеп...”.

16. На хресті, там же:

“Зде опочиваетъ рабъ бжій Иоанъ Ка пирсѣ куриня Сиргієвскаго атаман преста вися 1779”.

17. На хресті, що стояв в с. Гирли, коло магазину:

“Зде опочиваетъ рабъ божій Власій знатний отаманъ куреня Канѣвскаго преставися за отамана Пелипенка в року 1753 мца февраля”.

18. На хресті в селищі Гирли:

“Зде опочиваетъ рабъ божій козак куреня Роговскаго Данило Харченко. Преставися року 1762 марта 12 дня”.

На зворотній стороні:

“Старанієм Харка старого батька его поставлинъ 1763 году”.

Неподалік від Старої Січі А.О. Скальковський описав ще один хрест в 8 км від Капулівки в с. Шолоховому, біля гирла р. Солоні, при впаданні в р. Базавлук, знайдений раніше А. Борзенком (Скальковський - 1846. - С. 286-287).

“Здѣ опочиваєть рабъ Божій Кирилло козак
 куреня Медведовскаго, преставися року
 1719 мѣсяца Ноября дня 29”.

Кам'янська Січ

Як відомо, частина земель біля цієї Січі колись належала М. Вертильяку - прямому нащадку кошового отамана Петра Калнишевського по жіночій лінії. Близько 1844 року цей поміщик згадував, “що не далі як 15 років тому цвинтар колишньої Запорозької Січі на р. Кам'янці був усіяний хрестами й намогильними пам'ятниками з написами”. Сам М. Вертильяк навів написи на двох з чотирьох надгробків, які ще залишилися на той час (Вертильяк - 1844. - С. 607). Вони стояли біля маленьких курганів, близько 300 м на північний схід від центру Січі (рис. 22). А.О. Скальковський також відвідав цю місцевість, але хрести не описував, скориставшись даними попередника (Скальковский - 1846. - С. 292-293). В 1865 році обидва пам'ятники досліджував Л. Чирков, за описами якого вони були ще раз опубліковані в Записках Товариства історії та старожитностей (Надписи, находящиеся.. - 1875. - С. 343-344). Наведемо і ми ці написи за описами М. Вертильяка і Л. Чиркова.

1. “Во имя
 Оца и Сна
 и Сятго Дха.

Зде опочиваєть рабъ божій Костантинъ
 Гордѣвичъ атаманъ Кошовый
 Славнаго воиска Запорожского Низо
 вого а ку
 реня Плат
 нѣровскаго:
 Преставися
 року 1730
 дня 4 мая”.

2. “Во имя Пресвятыя и животворя(щя и нераздел)
 ния Троицы, Аминь. Зде опочиваєть рабъ Бжи

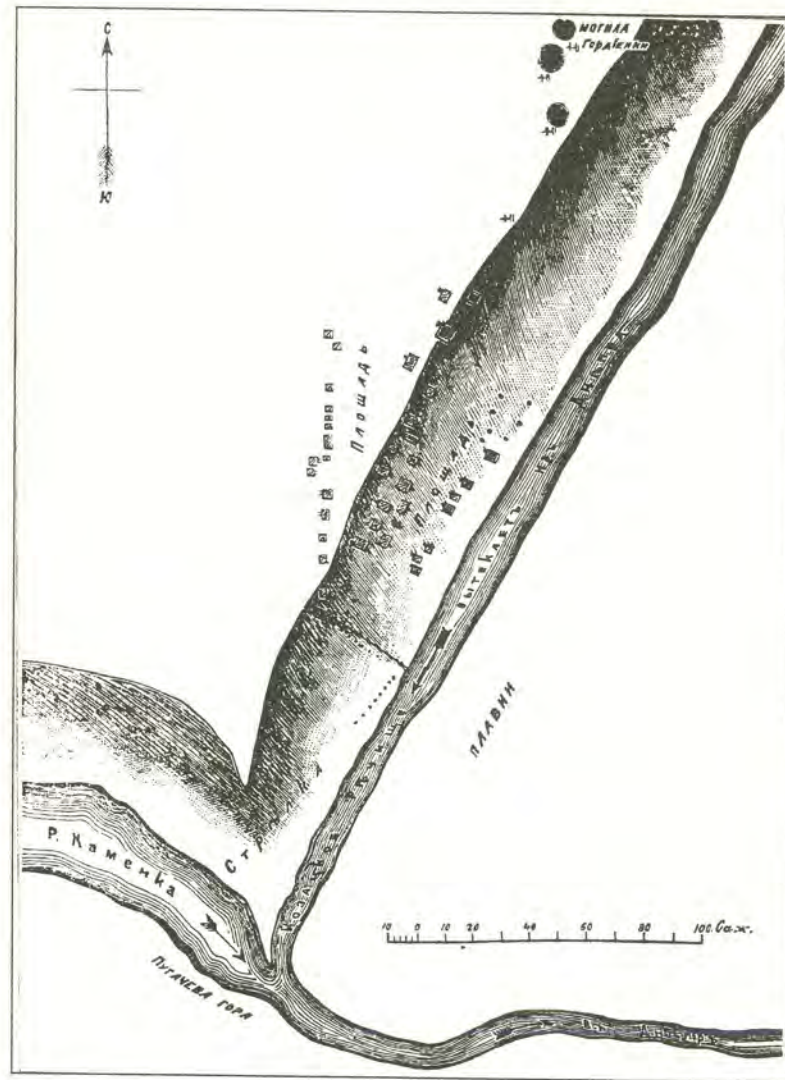

Рис. 22. План Кам'янської Січі (кінець XIX ст.).

Васілі Ієрофевич ата Кошовий славного воиска Запорожскаго Низового а куреня Тытаровскаго. Преставися в року 1731-мъ в: мцѣ май. Дня 23".

В першій праці М. Вертильяка на верхньому кінці хреста К. Гордієнку є зображення вирізьблених півмісяця, зірки і козацького лапчатого хреста (рис. 20.4). В наш час лише цей хрест лишився цілим на Кам'янці. Сам він належить до класу латинських. Л.Л. Залізняк, який проводив розкопки на Кам'янській Січі декілька років тому, люб'язно ознайомив автора зі світлинами пам'ятника К. Гордієнку. На зворотній стороні нижнього кінця хреста ледве простежується зображення якогось герба, публікації якого мені не відомі.

Нова або Підпільненська Січ

Намогильні пам'ятники останньої Січі в 1845 році вивчав А.О. Скальковський, який привів написи з хреста кошового отамана Степана Гладкого і ще двох надгробків (Скальковский - 1846. - С. 262, 275), які знаходились на кладовищі, розташованому на курганах на плато правого берега долини Дніпра, на північ від с. Покровського (рис. 23). Наводимо написи з них за А.О. Скальковським з деякими уточненнями Д.І. Яворницького і М.Вертильяка:

1. "И.Н.Ц.И.

Здѣ строки поставленъ крестъ

Благородію Его Панства Стефана атамана бывшего кошевого, а куреня Уманскаго. Но онъ положень:

есть подъ церквою

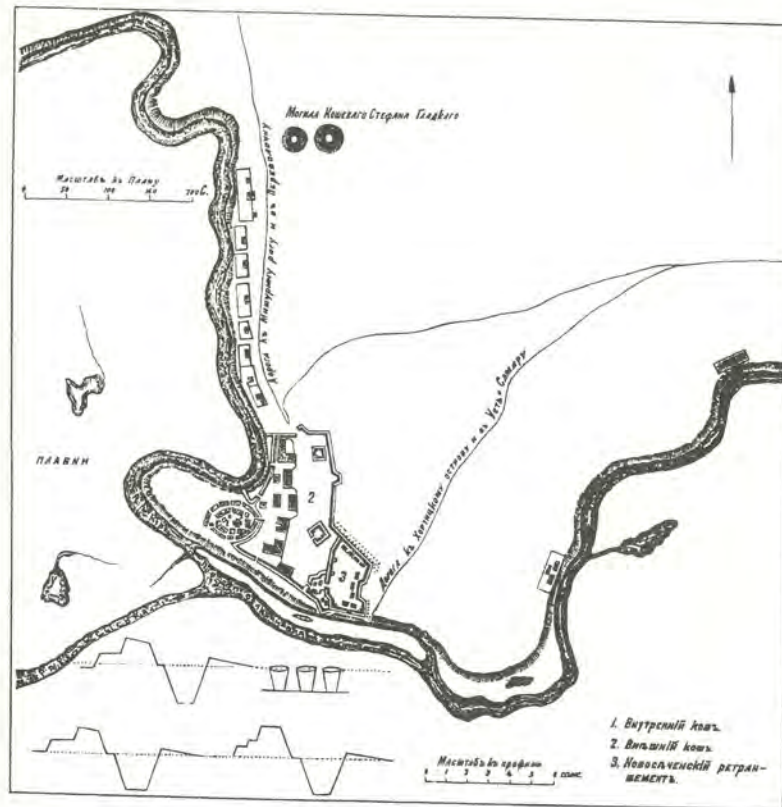

Рис. 23. План Нової Січі (з карти інженер-майора Даниїля де-Боксета 1742 р.).

пресвятія Богородиці. Преставися року 1747 у маю 13".

2. "Здѣсь опочиваеъ рабъ Божій Онисько Песь куреня Сергѣевскаго куренной атаманъ. Преставися року 1770 мѣсяца Февраля".

3. На третьому хресті залишилось тільки ім'я "Іоань". А.О. Скальковський припускав, що він належав І. Малашевичу, бо зворотна сторона пам'ятника була добре оброблена і вирізьблена.

Відмітимо, що ще пізніше Д.І. Яворницький уточнив дату хреста С. Гладкому, яку А.О. Скальковський і М. Вертильяк не змогли прочитати, ще раз навів іншу назву куреня - "Уманскаго", а також малюнки пам'ятника з обох сторін. Дуже цікавим є вирізьблене зображення на зворотній стороні п'ятикінцевого розп'яття зі списом та губкою на тростині, а також традиційні скорочення: "ИНЦІ", "І - Х", "НІ-КА", "К - Т" (рис. 20.5) (Яворницький - 1990. - С. 138; 1991. - Рис. 1 до тому I). Ми вже писали про те, що цей хрест мав унікальну форму. Він латинський зі звуженими кінцями. Ніде більше на намогильних пам'ятниках і запорозьких прапорах не зустрівся нам і зображений на ньому п'ятиконечний хрест (Сапожников, Слюсар, Шувалов - 1995), тому можна припустити, що він був виготовлений на замовлення немісцевими майстрами.

Інші хрести, про які збереглися свідоцтва, не пов'язані з місцями розташування колишніх Запорозьких Січей. Один з них стояв на березі р. Базавлук біля с. Грушівка (Скальковський - 1846. - С. 259):

"И.Н.Ц.И. Здъ Опочива рабъ
Божій Семень Бълый
Козакъ войска Запорожскаго курина
Коренивскаго. Преставися року 1762
мѣсяца Генваря..."

Ще два хрести відмічені М. Вертильяком в с. Перетівка (Переметівка - ?) (Надписи Новоросійського края. - 1872. - С. 450). На них були такі написи.

"На хресті, що знаходився в Перетівському рибному заводі":

"Сооружися крестъ сей рабом бжіимъ
Павлом и рабомъ божіимъ Стефаномъ. По
мяни Гди дши рабъ своїх преставлених.
Преставилися року бжія 1747 года".

"На хресті, що стояв посеред с. Перетівки":
"Зде опочиваетъ рабъ божій Василь
Чорный куреня Незамаиловскаго. Дорофеи
товари... куреня Поповичевскаго".

За свідоцтвами того ж автора приводимо напис з хреста на кладовищі с. Золота Балка (Надписи Новоросійського края. - 1872. - С. 449-450), що на правому березі Дніпра:

"Зде опочивае рабъ бжіи Данило ата
ман куреня Пашковскаго преставися року
1746 августа в среду в обѣ".

Ще один пам'ятник Л. Чирков бачив в 1867 році на кургані біля с. Давидів Брід, яке розташоване на лівому березі р. Інгульця (Надписи, находящиеся... - 1875. - С. 351):

"Здесь погребень рабъ божій войска
Черноморскаго вѣрних козаков арміи
секундъ-майоръ Петръ Щербина
Мѣкулский на 79 го. Рожденья
Преставися Февраля 22. 1796".

Крім цього, є повідомлення, що якісь козацькі хрести збереглися до нашого часу на лівобережжі Південного Бугу в деяких селах Новоодеського району Миколаївській області, на колишній території Бугогардівської паланки. Серед них згадується кам'яний хрест на могилі козака Антона Кременецького, який датується 1793 роком, але ці матеріали детально не опубліковані (Малина - 1991. - С. 14-15).

Деякі хрестів відзначені поза межами земель "вольностей запорозьких". Про два з них повідомив Одеське товариство історії та старожитностей Л. Чирков. Перший він бачив поблизу від с. Олександрівки, що на правому березі Дніпровського лиману (Надписи Новоросійського края. - 1872. - С. 451):

"Бившего войска Запорожскаго козакъ
куреня Платнѣрѣвскаго зде опочивае
рабъ божій Василій Коношко блаженно
памяти 1782 году мца генваря 21 дня...
сему кресту цѣна 25 ру."

В.І. Гошкевич обстежив цей хрест у 1909 році і уточнив, що він стояв при виїзді з села по дорозі на Кисляківку (Фабрициус - 1951. - С. 73). Другий хрест “з зображенням знаку військового ордену” був в с. Ковалівка на правому березі Південного Бугу (Надписи, находящиеся... - 1875. - С. 350-351):

“1792 года Декабря 4 дня. Здесь погребень козакъ бывшего воиска запорозкого: служби: и нинѣшную Черноморскую производилъ и рани получилъ полковій хорунжій куреня Поповичевскаго: Сімеонъ Губа: в случаижь кто бы могль сей крест з гроба дернуть да убоится суда божія. С.К.Р. Фома г.”(Сей крест робив - ?)

На жаль, цей чудовий хрест мабуть теж марно шукати. Вже на початку ХХ сторіччя В.І. Гошкевич бачив його розбитим. Цей дослідник описав також хрест з місцевого вапняку із фрагментом напису: “...дн zde опоч... рабъ... кореня”, який також можна вважати козацьким. І.В. Фабрициус розмістила цю знахідку біля хутора Барабаяни в басейні Сухого лиману поблизу від Одеси (Фабрициус - 1951. - С. 41, 82). Зараз існує с. Барабой на однойменній річці, але решток намогильних пам’ятників “на миску над струмком” там нема.

Матеріали про ще один козацький хрест, розташований на правому березі р. Орель між селами Куликівка та Катеринівка Сахновіщевського району Харківської облас-ті, люб’язно надав нам одеський мистецтвознавець І.І. Козирод. Незабаром вони будуть видані в окремій статті (Сапожников, Слюсарь - 1997), але тут доречно привести хоча б стислу інформацію. Цей лапчатий козацький хрест має висоту 160 см і ширину в перехресті 80 см. Хоча пам’ятник пошкоджений і досить сильно вивірений, на ньому майже повністю читається одинадцятистрічний напис: “Здесь погребень раб бо / жій бывшего Запорож... ко / закъ куреня Калноболо / цкого Гр / игорій За / харієвъ сы / н Шулга / представі / ся 1783 го / да декабр... / ...дня” (рис. 24.1).

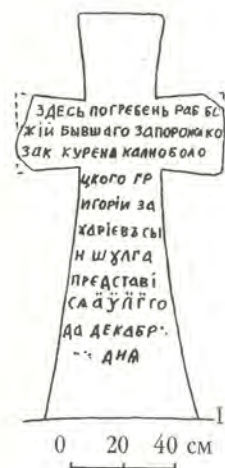

Рис. 24. Кам’яні хрести кінця XVIII сторіччя (1 - хрест козака Г. Шулги з Калинівки; 2 - автограф козака М. Хрестороба; 3-4 - хрести 1783-1784 років з Кисляківки).

А тепер, за даними Л. Чиркова, наведемо написи з двох хрестів, які стояли колись на кладовищі згаданого вище с. Кисляківка (Надписи Новороссийского края. - 1872. - С. 451). Хоча вони і не належали безпосередньо запорожцям, але є дуже цікавими джерелами з історії Північного Причорномор'я кінця XVIII сторіччя:

1. "Зде: погребень младенець Павелъ:

Синъ свещеника: Стефана: Кустовскаго:
жившаго в слободъ в Кисляковъ:
капитана Спаского: 1783 года
декабря 2 дня".

2. "Зде: погребено мужъ: и жена
иностеанцы католицкаго закона
французы Іоанъ і Єлисавета
по фамилии Катле: 1784 года
декабря 9 дня".

В приватному архіві відомого одеського колекціонера українських старожитностей Т.І. Максимюка збереглися графічні рисунки обох хрестів. Перший з них відноситься до групи латинських, а другий - класичний трилистний (Сапожников, Слюсарь - 1997; Рис. 24.3-4).

Наприкінці наведемо графічну прорисовку ще одного напису з дореволюційного фотознімку кам'яного латинського хреста, який також зберігається в колекції Т.Максимюка: "Сей / крть / дѣлалъ / козакъ / Никита / Крсторб зъ / Пашкъ / вскій: / куреня" (Сапожников, Слюсарь - 1997; Рис. 24.2). На фотокартці не позначено, де його зроблено, але Т.Максимюк стверджує, що це світлина першого хреста з Кисляківки. Дійсно, шрифти обох написів дуже схожі між собою і можуть бути вирізьблені одним майстром (рис. 24.2 і 3). Унікальність цього напису в тому, що він вперше свідчить про існування в Запоріжжі своїх власних майстрів по виготовленню намогильних пам'ятників, причому в цьому випадку назва спеціальності стала козацьким прізвиськом.

Цим, практично, й обмежуються опубліковані матеріали про козацькі намогильні пам'ятники XVII-XVIII сторіч. Скажемо лише, що наприкінці XIX ст. на місці

колишньої Томаківської Січі Д.І. Яворницький вже не побачив жодного хреста, а його посилання на свідчення протоієрея І. Кареліна, який буцім-то бачив там хрести запорожців в 1872 р. виявилось помилковим (Порівн.: Яворницький - 1990. - С. 125 і Надписи Новороссийского края - 1872. - С. 448). До цього можна додати тільки напис на могильному камені, який стояв у Соловецькому монастирі на місці поховання останнього кошового отамана Війська запорозького - Петра Калнишевського (Короленко - 1900. - С. 70):

"Господь нашъ Іисусъ Христосъ положил душу свою на крестъ за всѣхъ насъ и не хочетъ смерти грѣшника. Здѣсь погребено тѣло въ Бозѣ почившаго кошевого бывшей когда то запорожской грозной Сѣчи казаковъ атамана Петра Калнишевскаго, сосланнаго въ сію обитель по Высочайшему повелѣнію, 1776 году на смиреніе. Онъ въ 1801 году по Высочайшему повеленію снова былъ освобожденъ но уже самъ не пожелалъ оставить обитель въ коей обрѣлъ душевное спокойствіе смиреннаго христіанина, искренно познавшего свои вины. Скончался 1803 года октября 23 дня, в Субботу, 112 лѣтъ отъ роду, смертію благочестивою, доброю".

Як відомо, козацькі кам'яні хрести, як історичні джерела, що свідчать про часи існування Запорозьких Січей, вперше були використані А.О. Скальковським. Спробуємо і ми зробити подібний аналіз з урахуванням всієї сукупності матеріалів.

Стара або Чортомлицька Січ. Намогильні пам'ятники з околиць с. Капулівки мають такі дати: 1680, 1718, 1720, 1728 (чотири дати), 1729 (п'ять дат), 1742, 1753, 1763, 1770 і 1779 роки. А.О. Скальковський, виходячи з того, що з 1710 по 1734 роки Кіш розташовувався в Олешках, писав: "Козаки в 1730 роках, повернувшись на р. Підпільну, перенесли якщо не прах, то хоча б пам'ять про них - тобто могильні хрести" (Скальковский - 1846. - С. 282). Іншу відповідь на це питання Д.І. Яворницький бачив у згадках про те, що коли козаки були під владою

“тур-царя”, то, вмираючи, просили своїх товаришів поховати їх на Старій Січі, й ті перевозили їхні тіла чайками до Чортомлику (Яворницький - 1990-а. - С. 91). Але, якщо строго слідувати такій логіці, треба пояснити, як на Чортомлицькій Січі опинились надгробки, які датуються 1742-1770 роками, коли Кіш знаходився на р. Підпільній.

Кам'янська Січ. Два датованих хрести цієї Січі відносяться до 1730 і 1731 років. М. Вертіляк, спростовуючи думку А.О. Скальковського про те, що Кам'янська Січ існувала лише на протязі одного року у 1709-1710 роках, писав: “Значний простір цвинтаря ніяк не міг би заповнитися за рік, велика кількість намогильних написів з роками смерті до 1736, в тому числі багатьох кошових, військових писарів, не була випадковістю” (Примітка 35 в книзі: Мышецкий - 1852. - С. 22). Тепер вже важко гадати, які пам'ятники на Кам'янці датувались до 1736 року і хто з військових писарів був там похований, але з цією думкою, як пізніше дуже впевнено довів Д.І. Яворницький в декількох роботах, важко не погодитись.

Нова або Підпільненська Січ. Відомі козацькі пам'ятники датувались там 1747 і 1770 роками. Варто підкреслити, що кошові отамани на Чортомлику і Кам'янці були поховані під невеликими курганными насипами, тоді як в Новій Січі їх ховали у спеціальному склепі під Покровською церквою, а пам'ятні хрести встановлювали на великому кургані на спільному кладовищі.

Таким чином, на основі хронології намогильних пам'яток можна зробити висновок, що під час існування Кам'янської Січі, в 10-20-х роках XVIII сторіччя запорожці міцно утримували значні території вище по Дніпру, зокрема мали свої поселення як на Старій Січі, так і в інших місцях, наприклад біля с. Шолохова. Навіть тоді, коли вже в 1734 року існувала Нова Січ, поселення на Чортомлику теж використовувалось, про що свідчать хрести козаків 1742-1770 років. Треба відмітити, що з місцями розташування Січей в часи їх існування чітко пов'язані тільки могили кошових отаманів: Стара Січ - Івана

Сірка 1680 року; Кам'янська Січ - Костянтина Гордієнка 1730 року і Василя Єрофеева 1731 року; Нова Січ - Степана Гладкого 1747 року. Цікаво, що ця закономірність не розповсюджується на поховання курінних отаманів та простих козаків.

Намогильні написи мають в собі і іншу інформацію, яка стосується різних сторін життя запорожців. Так, на приведених вище надгробках згадуються 16 вже відомих з інших джерел назв козацьких куренів - Васюренський, Ведмедівський, Калниболотський, Канівський, Кисляківський, Незамайлівський, Платнірівський, Пашковський, Поповичівський, Рогівський, Сергіївський, Тимошевський, Титарівський, Уманський або Минський, Шкуринський і Щербинівський. Але на одному пам'ятнику Григорію Хатуку 1779 року із Старої Січі відмічено фрагмент назви “...куреня Днеп...”. Цю назву треба розглядати як відображення події, коли одразу ж після знищення Січі в червні 1775 року князь Г. Потьомкин надіслав новоросійському генерал-губернаторові наказ, в якому, між іншим, вимагав: “...Отныне, по Высочайшему повелению, уничтожается название Сечи Запорожской, которую во всех случаях именовать Днепровской провинцией” (Короленко - 1900. - С. 65). Що стосується назви куреня Менського (Яворницький - 1990. - С. 157), то можна відмітити, що в “Экстракте” 1793 року про кількість чорноморських козаків, переселених на Кубань і Тамань, є назви куренів Минського і Уманського, але відсутня згадка про Менський курінь (Короленко - 1990. - С. 193-203).

Поки що абсолютно унікальним є свідчення про вартість кам'яного хреста у 25 карбованців в 1782 році на пам'ятнику з Олександрівки. Для порівняння скажемо, що у 1789 році простий козак Чорноморського війська отримував за цілий рік служби 12, а курінний отаман - 30 карбованців (Короленко - 1900. - С. 163). Як бачимо, це були досить великі гроші, тому встановити пам'ятник міг далеко не кожний. Не виключено, що саме тому відмічено два випадки, коли один хрест був встановле-

ний одразу ж двом козакам, так би мовити, у складчину. Цим можна було б пояснити і повну відсутність відомостей про кам'яні надгробки жінок і дітей з території козацьких вольностей, але гадаю, що традиція встановлення кам'яних хрестів була притаманна переважно саме козакам, в усякому разі до 80-90-х років XVIII сторіччя.

Порівнюючи цю ситуацію з Буго-Дністровським межріччям, де на початку XIX сторіччя і пізніше в багатьох райо-нах кам'яні хрести були вже досить поширені серед простого сільського населення (Сапожников, Слюсар, Шувалов - 1995. - С. 41-45; Сапожников, Кушнір, Островерхов - 1995. - С. 48-73 та інші), зробимо ще одне зауваження. Як відомо, у Надпоріжжі і Запоріжжі розповсюджені виходи гранітів, але дуже рідкісні родовища вапняків, з яких зроблені майже всі відомі хрести. Мабуть саме тому кам'яні хрести там були набагато дорожчі, ніж в Північно-Західному Причорномор'ї, де виходи вапняків доброї якості звичайні. Але це зовсім не значить, що більшість населення Запорожжя не отримувала після смерті намогильного пам'ятника. По аналогії з районами Поділля у другій половині XIX сторіччя (Широцький - 1908. - С. 10-29), слід допустити, що значна кількість хрестів була зроблена з дерева і саме через те вони не збереглися.

Не менш цікавою є інформація намогильних написів про те, що той чи інший козак помер під час перебування на посаді якогось курінного або кошового отамана. Таких свідчень зафіксовано три: Іван Чапля Поповичівського куреня помер у 1728 році за Максима Кулака, Сидор Кислякі-вського куреня - в 1729 році за Євстафія Шкури, а отаман куреня Канівського Власій - в 1753 році за Пелипенка.

Репрезентовані пам'ятники вказують, між іншим, і на характер руйнувань Старої Січі в 1709 році і Нової Січі у 1775 році. Як бачимо, на всьому Запорожжі з надгробків старіше 1709 року дивом зберігся лише камінь на могилі І. Сірка, але й він, за легендою, був оновлений пізніше (Яворницький - 1990-а. - С. 91). На мій погляд, цю

думку підтверджує згаданий вище факт позначення на стелі невірної дати смерті кошового отамана. Хрестів, датованих від 1718 по 1779 роки, набагато більше - 28, в той час як пам'ятників 1779-1796 років всього п'ять. Це свідчить про те, що руйнування 1775 року було значно меншим і не таким цілеспрямованим на повне викорінення будь-якої пам'яті про запорожців, як знищення Старої Січі у 1709 році. На відміну від останнього, воно зачепило тільки райони центральної частини біля Нової Січі. На жаль, значно більшої шкоди, ніж полки П. Текелія, завдали пам'ятникам запорожців час і місцеве населення, починаючи ще з 30-х років XIX сторіччя, можливо саме через брак каменю, придатного для будівництва (Яворницький - 1990. - С. 131-132 та інші).

Декілька намогильних пам'ятників пов'язані з історією Чорноморського козацького війська наприкінці XVIII сторіччя. Так, кам'яний хрест 1796 року із с. Давидів Брід військового полковника Петра Мекульського, який значиться у "Ведомости Войску верных козаков Черноморских..." 1791 року (Додаток I), свідчить про те, що якась кількість козаків і навіть старшини не пішли на Кубань, а залишились на колишніх запорозьких землях, мабуть у своїх хуторах.

Для визначення культурних традицій запорожців і особливо шляхів і особливостей їх проникнення в інші регіони - Північно-Західне Причорномор'я, Добруджу, Приазов'я, Кубань не аби-яку роль грає дослідження кам'яних пам'ятників - форми, написів та зображень на них. Сьогодні ми знаємо форму лише п'яти козацьких намогильних хрестів - двох з-під Берестечка і ще трьох із Запорожжя (рис. 20.1-2,4-5; 24.1). До цього можна додати, що на стелі І. Сірку зображено прямий хрест в колі, на надгробку К. Гордієнку - типовий лапчатий (рис. 20.3-4), а на хресті 1792 року в с. Ковалівка "знак військового ордену" - тобто лапчатий або георгіївський хрест. Єдиний датований кам'яний хрест XVIII сторіччя Одещини біля с. Куяльник (рис. 20.6) також козацький лапчатий. Отже, можна зробити висновок, що серед намогильних

хрестів запорожців переважали латинські і козацькі лапчаті або комбіновані з цих двох типів. Аналіз зображень форми хрестів на козацьких прапорах та курінних значках XVIII сторіччя показав, що серед них абсолютно переважають козацькі лапчаті або корсунські хрести, хоча іноді зустрічаються прямі (Сапожников, Слюсар, Шувалов - 1995. - С. 27-28, Рис. 2).

Підводячи підсумки нашого огляду, треба зауважити, що при дослідженні козацьких надгробків і написів на них ми тільки торкнулись дуже великого пласту інформації. Сподіваюсь, що фахівці з історії України XVII-XVIII сторіч звернуть увагу на ці джерела і зроблять свої спостереження. Репрезентована збірка матеріалів важлива і з точки зору подальших пошуків пам'ятників. Очевидно, що розвідки треба перенести на береги малих річок Подніпров'я, Побужжя і Приазов'я, де біля рештків багаточисленних хуторів та зимівників можуть ще зберігатися намогильні хрести козаків і їх прямих нащадків.

Додаток V

СПИСОК

**прізвищ та імен запорозьких та чорноморських козаків,
згаданих на намогильних пам'ятниках, у письмових
джерелах або в основному тексті книги**

1. Багмутський Єфім - козак Дод. II
2. Балабан Федір - козак куреня Тимошевського Дод. II
3. Барабанчик - козак Дод. II
4. Білий - козак - ? Дод. II
5. Білий Давід - військовий полковник Дод. I-II
6. Білий Іван - військовий полковник Дод. I
7. Білий Йосип - козак Дод. II
8. Білий Кузьма - військовий полковник Дод. I
9. Білий Сава - кошовий отамана Глави II і III
10. Білий Сава - військовий полковник Дод. I
11. Білий Семен - козак
куреня Коренівського Дод. IV
12. Бовсенко (Борисенко - ?) Данило - козак
куреня Сергіївського Дод. IV
13. Білоус - козак - ? Дод. II
14. Білявський Гнат - козак Дод. II
15. Бобирь Андрій - козак Дод. II
16. Бойко Демко - полковий осавул Дод. II
17. Буланій Андрій - козак - ? Дод. II
18. Бурнус Федір - полковий осавул Дод. II
19. Відьма Яцько - полковий осавул Дод. II
20. Візир - козак - ? Дод. II
21. Височин Олексій Семенович - військовий полковник
Дод. I-II
22. Власій - отаман куреня Канівського Дод. IV
23. Волошин - отаман куреня Тимошівського Дод. IV
24. Гаража Іван - військовий полковник Дод. I
25. Гаркуша - козак - ? Дод. II
26. Гаркуша Григорій - козак Дод. II
27. Гладкий Стефан - кошовий отаман Дод. IV

28. Головатий Антон - військовий суддя Дод. I
 29. Гордієнко Костянтин - кошовий отаман Дод. IV
 30. Губа - козак куреня Шкуринського Дод. II
 31. Губа Йосип - козак куреня Леушковського Дод. II
 32. Губа Сімеон - полковий хорунжий Дод. IV
 33. Гулик Мокій Семенович - військовий полковник
 Дод. I-II
 34. Данило - отаман куреня Пашковського Дод. IV
 35. Довгий Павло - військовий полковник Дод. I
 36. Донцов Остафій - військовий полковник Дод. I
 37. Дорофей - козак куреня Поповічевського Дод. IV
 38. Дудник Єфим - козак Дод. II
 39. Дузь Антон - козак - ? Дод. II
 40. Дундук Яків - козак Дод. II
 41. Дурноцап - козак - ? Дод. II
 42. Єрофеев Василь - кошовий отаман Дод. IV
 43. Загубибатька - козак - ? Дод. II
 44. Заєць (Зайцев) Павло - козак Дод. II
 45. Зуб Павло - козак Дод. II
 46. Зубенко Іван - козак Дод. II
 47. Іван - козак куреня Ведмедівського Дод. IV
 48. Іванов Остафій - військовий полковник Дод. I
 49. Каїнка - козак - ? Дод. II
 50. Калнишевський Петро - кошовий отаман Дод. IV
 51. Капірс Іван - отаман куреня Сергіївського Дод. IV
 52. Кирило - козак куреня Ведмедівського Дод. IV
 53. Коваль Мойсей - козак Дод. II
 54. Ковальчук - козак - ? Дод. II
 55. Ковтун Лук'ян - полковий хорунжий Дод. II
 56. Колонка - козак куреня Щербиневського Дод. II
 57. Конеловський Даниїло - козак Дод. IV
 58. Коношко Василь - куреня Платнерівського
 Дод. IV
 59. Кордовський Костянтин - військовий полковник
 Дод. I
 60. Коропець Іван - полковий хорунжий Дод. II

61. Котляревський Тімофей - військовий писар Дод. I
 62. Кременецький Антон - козак Дод. IV
 63. Кулак Максим - отаман - ? Дод. IV
 64. Кулик Іван - військовий полковник Дод. I
 65. Кунпан - козак - ? Дод. II
 66. Курлянський Іван - військовий полковник Дод. I
 67. Лата Василь - козак Дод. II
 68. Ледя Петро - козак - ? Дод. II
 69. Літвинов Іван - козак Дод. II
 70. Лук'ян - козак куреня Ведмедівського Дод. IV
 71. Маковецький Іван - козак - ? Дод. II
 72. Малий - козак - ? Дод. II
 73. Марченко Іван - козак Дод. II
 74. Маслов Семен - козак Дод. II
 75. Маслюк Іван - козак Дод. II
 76. Матіз - козак Дод. II
 77. Мекульський Петро (Щербина) - військовий пол-
 ковник Дод. I, IV
 78. Миршавка Макар - козак Дод. II
 79. Михайліченко Іван - полковий хорунжий Дод. II
 80. Мокрий Яків - військовий полковник Дод. I-II
 81. Мулява Іван - козак - ? Дод. II
 82. Негляда Іван - козак Дод. II
 83. Нелішин Іван - козак - ? Дод. II
 84. Неприторений Гаврило - козак - ? Дод. II
 85. Носєвський Єфрем - козак куреня Васюренського
 Дод. IV
 86. Носенко Федір - козак - ? Дод. II
 87. Олексієнко Василь - козак Дод. II
 88. Павло - козак - ? Дод. IV
 89. Педглубній - козак Дод. II
 90. Перепелиця Клим - військовий полковник Дод. I
 91. Пес Онисько - отаман куреня Сергіївського Дод. IV
 92. Пилипенко - отаман - ? Дод. IV
 93. Писанка Гнат - військовий полковник Дод. I

94. Письменний Семен - військовий полковник
Дод. I-II
95. Побежко Остап - козак Дод. II
96. Погорілий Василь - козак Дод. II
97. Порожня Іван - військовий полковник Дод. I
98. П'ятигорський Федір - "козак великоросійської
породи" Дод. I
99. Радченко Кузьма - козак Дод. II
100. Різник Артем - козак - ? Дод. II
101. Розкошний Леонтій - козак Дод. II
102. Розумовський Матвій - козак Глава II
103. Росоха Роман - старшина - ? Дод. II
104. Савицький Пилип - козак Дод. II
105. Сало Семен - полковий осавул Дод. II
106. Самолишчик Степан - козак Дод. II
107. Семен - козак Глава II
108. Семенко Іван - полковий старшина Дод. II
109. Сидор - козак куреня Кисляківського Дод. IV
110. Сімеон - козак куреня Васюренського Дод. IV
111. Сірко Іван Дмитрович - кошовий отаман Дод. IV
112. Сіромаха Дмитро - військовий полковник Дод. I
113. Скульський - козак - ? Дод. II
114. Соботин (Суботин - ?) - козак Дод. II
115. Співак Дмитро - козак Дод. I
116. Стефан - козак - ? Дод. IV
117. Сторчак - козак Дод. II
118. Сукур Степан - полковий хорунжий Дод. II
119. Сутика Захарій - козак Дод. I
120. Таменко Максим - козак Глава II
121. Таран Семен - козак куреня Шкуринського
Дод. IV
122. Тиховой Лук'ян - військовий полковник Дод. I
123. Тишнер Іван - козак куреня Корсунського
Дод. II
124. Ткаченко Остап Іванович - полковник (відстав-
ний - ?) Дод. II

125. Товстоног Федір - козак куреня Щербиневського
Дод. IV
126. Тромсин Григорій - військовий полковник
Дод. I
127. Трубач Іван - козак Дод. II
128. Ухань Яким - козак Дод. II
129. Федоренко Дмитро - козак - ? Дод. II
130. Харко - козак Дод. IV
131. Харкун Семен - козак Дод. II
132. Харченко Данило - козак куреня Рогевського Дод. IV
133. Хатук Григорій - козак Дод. IV
134. Хаудак Семен - військовий полковник Дод. I
135. Хоружевський Яків - козак Дод. II
136. Хрестороб Микита - козак куреня Пашковського
Дод. IV
137. Чапля Іван - козак куреня Поповічевського Дод. IV
138. Чепіга Захарій - кошовий отаман Дод. I
139. Черевко Григорій - козак Дод. II
140. Черненко Федір - полковий старшина Глава II
141. Чернишов Іван - військовий полковник Дод. I
142. Чернов Герасим - військовий полковник Дод. I
143. Чорний Василь - козак куреня Незамайлівського
Дод. IV
144. Чорний Марк - козак - ? Дод. II
145. Чумак Микита - козак - ? Дод. II
146. Чуприна Харко - козак куреня Шкуринського
Дод. II
147. Шам Іван - військовий полковник Дод. I
148. Шинкарь Григорій - козак Дод. II
149. Шкура Євстафій - козак Дод. II
150. Шолудок Василь - козак Дод. II
151. Штуковий Прокоп - полковий старшина Дод. II
152. Шульга Григорій Захарієвич - козак куреня Калні-
болотського Дод. IV
153. Шульга Олексій - військовий полковник Дод. II
154. Щербина Іван - козак Дод. II

155. Шурицький Іван - козак Дод. II
 156. Яшир Семен - полковий старшина Дод. II

**Люди, згадані на хрестах і в письмових джерелах,
але не українські козаки**

1. Белов Гаврило - донський полковник Дод. II
2. Жеребцов Іван - купець херсонський Дод. II
3. Карякин Степан - купець “великорусской породы” Дод. II
4. Катле Іоанн - француз Дод. IV
5. Катле Єлізавета - французенка Дод. IV
6. Ковальов Гурій - “человек великорусской породы”, купець Єлізаветградський Дод. II
7. Короев - смотритель Очаківського провіантського магазину Дод. II
8. Курсанов Максим Назарьевич - полковник Дод. II
9. Кустовський Павло - син священника Дод. IV
10. Кустовський Стефан - священник Дод. IV
11. Обертас Василь - прапорщик Дністровського полку у відставці Дод. II
12. Обланський Іоанн - священник Інгерманландського полку Дод. II
13. Платова Анна - полковниця (?) Війська Донського Вступ
14. Погорілий Адам - “отставной капитан Інгерманландского полка” Дод. II
15. Соляр Микита - польській чоловік Дод. II
16. Сушков Андрій - “великороссийской породы человек” Дод. II
17. Спаський - капітан, володар с. Кисляківки Дод. IV

Література

- Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775-1828. - Одеса. - 1994.
- Бачинський А.Д. Хаджибей - Одеса і українське козацтво // Одесі - 200. Матеріали міжнародної конференції. - Ч. I. - Одеса. - 1994-а.
- Болдирев О.В. Одесі - 600. - Одеса. - 1994.
- Величко С. Літопис. - Т. 2. - Київ. - 1991.
- Вертильяк Н. Надгробия кошевых Гордеенки и Ерофеева // ЗООИД. - Т. I. - Одесса. - 1844.
- Вертильяк Н. Надписи, находящиеся на могильных крестах и склепах // ЗООИД. - Т. II. - Отд. II и III. - Одесса. - 1850.
- Гавриил. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД. - Т. II. - Отд. I. - Одесса. - 1848.
- Голобуцький В. Запорозьке козацтво. - Київ. - 1994.
- Гуржій І.О. Повстання селян в Турбаях (1789-1793 рр.). - Київ. - 1950.
- Данилов В.В. Из Запорожья в катакомбы. - Окремий відбиток без року видання.
- Де-Рибас А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания. - Одесса. - 1913.
- Загоровский Н.А. Лиманы Северного Причерноморья на картах прошлых столетий // ВОКК. - № 4-5. - Секція вивчення природних багатств. - Одеса. - 1929.
- Загорулько В. По страницам истории Одессы и Одесщины. - Вып. I. - Одесса. - 1957.
- Иванов П. Черноморские казаки в Слободзее // ЗООИД. - Т. XXIV. - Одесса. - 1902.
- Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. - Київ. - 1969.
- Карпенко Ю.О., Бевзенко А.Т., Зеленко Л.П., Касім Г.Ю., Мінкевич Є.Є., Рядченко Н.Г. Гідроніми Нижнього Подністров'я. - Київ-Одеса. - 1981.
- Киртоаге П.П. О времени установления османской власти в окрестностях Кочибея (Хаджибея), предшественника Одес-

сы // Одесі - 200. Матеріали міжнародної конференції. - Ч. II. - Одеса. - 1994.

Короленко П.П. Предки кубанских казаков на Днепре и на Днестре. - Екатеринодар. - 1900.

Короленко П.П. Головатый - кошевой атаман Черноморского казачьего войска. - Екатеринодар. - 1904.

Коциевский А.С. О русско-украинском и молдавском населении "Очаковской области" до ее присоединения к России // ЗОАО. - Т. I - Одесса. - 1960.

Коциевский А.С. О русском населении Южной Украины в конце XVIII - первой трети XIX века // Історичне краєзнавство Одещини. - Вип. 6. - Одеса. - 1995.

Кушнір В.Г. Нове джерело для вивчення етно-історичних процесів на півдні України // Старожитності Причорномор'я. - Вип. 2. - Одеса. - 1995.

Кушнір В.Г. Кам'яні хрести степу // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. - Одесса. - 1997.

Кушнір В.Г., Сапожников І.В. Попередні підсумки досліджень кам'яних хрестів Одещини // Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє. Матеріали міжнародної конференції. - Одеса. - 1995.

Лебединцев А.Г. Ханская Украина // ЗООИД. - Т. XXXI. - Одесса. - 1913.

Малина В. Кам'яні хрести Півдня України // Образотворче мистецтво. - 1991. - № 4.

Маркевич А. Город Качибей или Гаджибей - предшественник города Одессы. - Одесса. - 1894.

Моздир М. Українська народна меморіальна скульптура. - Київ. - 1996.

Мышецкий С.И. История о казаках запорожских, как оные издревле значилися, и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды, издана со списка хранящегося в библиотеке князя Михаила Семеновича Воронцова. - Одесса. - 1852.

Надписи, находящиеся в Новороссийском крае // ЗООИД. - Т. IX. - Одесса. - 1875.

Надписи Новороссийского края // ЗООИД. - Т. VIII. - Одесса. - 1872.

Обозрение Киева в отношении к древностям. - Киев. - 1847.

Одесса. 1794-1894. - Одесса. - 1895.

Рябинін-Склярєвський О. З життя Задунайської Січі // Україна. - 1929. - № 5-6.

Саварин Н. Хрест - відзнака християн // Календар світла на божий 1994 рік. - Торонто.

Сапожников И.В. Каменные надгробные кресты запорожцев // Южноукраинские земли в конце XVIII - XIX вв. - Вып. II. - Запорожье. - 1997 (друкується).

Сапожников І.В. Нариси з історії меморіалознавства в Україні // Човен. - Вип. I. - Київ-Одеса. - 1997.

Сапожников И.В. Некоторые аспекты освоения молдавским населением Буго-Днестровского междуречья // Международные связи народов Европы. Материалы международной конференции. - Запорожье. - 1997-б.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В., Секерская Е.П. Многослойное поселение Старое Бугово // Древнее Причерноморье. - Одесса. - 1993.

Сапожников І.В., Шувалов Р.О. Типологія і хронологія кам'яних надгробних хрестів Північно-Західного Надчорномор'я // Дослідження пам'яток українського козацтва. - Вип. 4. - 1995.

Сапожников І.В., Кушнір В.Г., Островерхов А.С. Кам'яні хрести Одещини (з матеріалів розвідок) // Старожитності Причорномор'я. - Вип. 2. - Одеса. - 1995.

Сапожников І.В., Слюсар Ю.О., Шувалов Р.О. Типологія кам'яних надгробних хрестів Південно-Західної України // Старожитності Причорномор'я. - Вип. 2. - Одеса. - 1995.

Сапожников И.В., Слюсарь Ю.А. Основные итоги исследования православного кладбища Аккермана // Древнее Причерноморье. - Одесса. - 1996.

Сапожников І.В., Глеб-Кошанський М.Г. Українські козаки - перші мешканці Одеси // Пам'ять століть. - Київ. - 1997 (друкується).

Сапожников И.В., Слюсарь Ю.А. Новые и неизвестные данные о каменных крестах запорожских казаков // Українське козацтво у пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної конференції. - Запоріжжя. - 1997.

Свєшніков І.К. Битва під Берестечков. - Львів. - 1993.

Скальковский А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790-1840 годах // ЗООИД. - Т. I. - Одесса. - 1844.

Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша запорожского. - Ч. III. - Одесса. - 1846.

Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша запорожского. - Ч. I и II. - Одесса. - 1885.

Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. - Дніпропетровськ. - 1994.

Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1779 году. - Москва. - 1800.

Телегін Д. Козацькі кам'яні хрести (Некрополі Чорноморських козаків Одещини) // Старожитності. - 1993. - Ч. 19-24.

Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. - Киев. - 1984.

Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. - Вып. I. - Киев. - 1951.

Широцький К. Надгробні хрести на Україні // ЗНТШ. - Т. 82. - Кн. II. - Львів. - 1908.

Шувалов Р.О. Про що розповів некрополь (Куяльницьке козацьке кладовище міста Одеси). - Київ. - 1992.

Шувалов Р. Украинские поселения в окрестностях Одессы // Історичне краєзнавство Одещини. - Вип. 4. - Одеса. - 1993

Эвлия Челеби. Книга путешествия. - Вып. I. - Земли Молдавии и Украины. - Москва. - 1961.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. - Т. I. - Київ. - 1990.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. - Львів. - 1990-а.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. - Т. III. - Київ. - 1991.

Яковлев В. К истории заселения Хаджибея (1789-1795). - Одесса. - 1889.

Яковлев В. Жалоба, поданная в 1791 году хозяевами двух хуторов на Татарской балке (что близ Одессы) на русского офицера из Хаджибея и сопровождавших его сержанта, лекаря, солдат и матросов, уведших с собою всех женщин из пяти дворов // ЗООИД. - Т. XV. - Одесса. - 1889-а.

Ястребов В.Н. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии // ЗООИД. - Т. XIV. - Одесса. - 1894.

Список скорочень

ВОКК - Вісник Одеської комісії краєзнавства, Одеса.

ЗНТШ - Записки наукового товариства ім. Шевченка, Львів.

ЗОАО - Записки Одесского археологического общества, Одесса.

ЗООИД - Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса.

Список ілюстрацій

Рис. 1. Схема основних населених пунктів Чорноморсько-го козацького війська в Нижньому Придністров'ї (1791-1792 роки), кладовищ, згаданих в книзі (1 - Новоселівка; 2 - Розалівка; 3 - Градениці; 4 - Троїцьке; 5 - Яськи; 6 - Маяки; 7 - Єфимівка; 8 - Миколаївка; 9 - Овідіополь; 10 - Роксолани; 11 - Кароліно-Бугаз; 12 - Кагарлик; 13 - Щербанка; 14 - Миколаївка; 15 - Василівка; 16 - Доброжаново; 17 - Доброолександрівка; 18 - Барабой; 19 - Дальник; 20 - Грибівка; 21 - Курган; 22 - Олександрівка; 23 - Великий Дальник; 24 - Прилиманське; 25 - Сухий Лиман; 26 - Бурлача Балка) і приблизні межі військових земель (27).

Рис. 2. Намогильні пам'ятники Новоселівки (1-3), Розалівки (4-8), Троїцького (9) і Кагарлику (10).

Рис. 3. Кам'яні хрести сіл Маяки (1-6) і Роксолани (7-9).

Рис. 4. Намогильні хрести Миколаївки (1-7) і Овідіополя (8-11).

Рис. 5. Намогильні пам'ятники Кароліно-Бугазу (1-5), Миколаївки (6), Доброолександрівки (7), Василівки (південне кладовище - 8-9) і Щербанки (10).

Рис. 6. Кам'яні хрести Василівки (північне кладовище - 1-9).

Рис. 7. Намогильні хрести Доброжанового (1-12).

Рис. 8. Намогильні пам'ятники Барабою (1-3) і Дальника (4-8).

Рис. 9. Кам'яні хрести Грибівки (1-5) і Кургану (6-7).

Рис. 10. Кам'яні хрести Великого Дальника (1-й квартал - 1-10).

Рис. 11. Намогильні пам'ятники Великого Дальника (1-й квартал - 1-9).

Рис. 12. Намогильні пам'ятники другого кварталу Великого Дальника (1-6 - південно-східне кладовище; 7-9 - північно-західне кладовище).

Рис. 13. Намогильні хрести Великого Дальника (1-8 - третій квартал; 9-12 - друге кладовище четвертого кварталу).

Рис. 14. Намогильні пам'ятники Великого Дальника (перше кладовище четвертого кварталу - 1-12).

Рис. 15. Кам'яні хрести Прилиманського (1-8).

Рис. 16. Намогильні пам'ятники Сухого Лимана (1-11).

Рис. 17. Кам'яні хрести Бурлачої Балки (1-4).

Рис. 18. "План топографический и гидрографический крепости, города и порта Одесского в таком ныне состоянии находится. Составлен января 1-го дня 1797 года". Викопійовання району Пересипу (А - Казенный соляной магазин; Б - Партикулярные магазины для городского купечества; В - Расположение кварталов в городе для построения; 9 - Соляная пристань; 10 - Кварталы для Черноморских казаков; 11 - Большая аппаратель для выхода в город, сделана в прошлом 1796 году).

Рис. 19. "Генеральный план топографический города Одессы, крепости и порта, в каком ныне состоянии находятся. Сочинен при Одесской инженерной команде июля 11-го дня 1798 года". Викопійовання району Пересипу (А - Большой Соляной магазин; Б - Сарай для поклажи; 2 - Партикулярные строения; 3 - Розданные кварталы, но не начатые строением; 4 - Кварталы прожектированные; 12 - Черноморская Слобода; 13 - Места для партикулярных магазинов; 14 - Прожектированная Черноморская церковь; 17 - Колодцы с пресною водою, обделанные камнем).

Рис. 20. Намогильні пам'ятники XVII-XVIII сторіч (1-2 - хрести з-під Берестечка; 3 - стела на могилі І. Сірка; 4 - хрест на могилі К. Гордієнка; 5 - зворотна сторона хреста С. Гладкого; 6 - хрест з Куяльника).

Рис. 21. План Старої Січі 1845 року А.О. Скальковського (А - Древнейшая или Баториева Сечь; АА - Место старой церкви, а ныне яма; В - Следы Старой Сечи в д. Капуловке; С - Следы окопов Старо-Сеченского ретраншимента; D - Древнее кладбище; Е - Гробница кошевого Серка; FFFF - Могильные кресты запорожцев; GG - Могилы Товстонога и Тарана).

Рис. 22. План Кам'янської Січі (кінець XIX ст.).

Рис. 23. План Нової Січі (3 карти інженер-майора Даниеля де-Боксета 1742 р.).

Рис. 24. Кам'яні хрести кінця XVIII сторіччя (1 - хрест козака Г. Шульги з Калинівки; 2 - автограф козака М. Хрестороба; 3-4 - хрести 1783-1784 років з Кисляківки).

ЗМІСТ

ВСТУП	3
-------------	---

Глава I

НАМОГИЛЬНІ ПАМ'ЯТНИКИ СТЕПІВ НИЖНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я	10
--	----

Долина р. Кучурган

с. Новоселівка	10
с. Розалівка	12
с. Градениці	13

Долина Дністра і Дністровського лиману

с. Троїцьке	14
с. Яськи	14
селище Біляївка	15
с. Маяки	15
с. Єфимівка (південна частина с. Надлиманського)	16
с. Миколаївка (Калаглея)	18
селище Овідіополь (Аджі-Дере)	21
с. Роксолани (Бузиновате)	23
с. Кароліно-Бугаз (Бугаз)	24

Басейн річки Барабой

с. Кагарлик	26
с. Щербанка	27
с. Миколаївка	28
с. Василівка	28
с. Доброжанове	32
с. Доброолександрівка	35
с. Барабой	36
с. Дальник	38
с. Грибівка	40

Басейн Сухого лиману

с. Курган	42
с. Великий Дальник (I квартал)	43
с. Великий Дальник (II квартал)	50
с. Великий Дальник (III квартал)	52
с. Великий Дальник (IV квартал)	55
с. Прилиманське (Татарка)	59
с. Сухий Лиман	62
с. Бурлача Балка	65

Глава II

ПИСЬМОВІ ДЖЕРЕЛА ПРО ПЕРЕБУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ У НИЖНЬОМУ ПРИДНІСТРОВ'І	67
---	----

Глава III

КАМ'ЯНІ НАМОГИЛЬНІ ПАМ'ЯТНИКИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО	95
---	----

ФОТОЗНІМКИ

Лапчато-прямий хрест біля с.Розалівка (по тексту - № 1)

Лапчатий хрест у с.Миколаївка (№ 5)

Напис на хресті біля с.Новоселівка (№ 3)

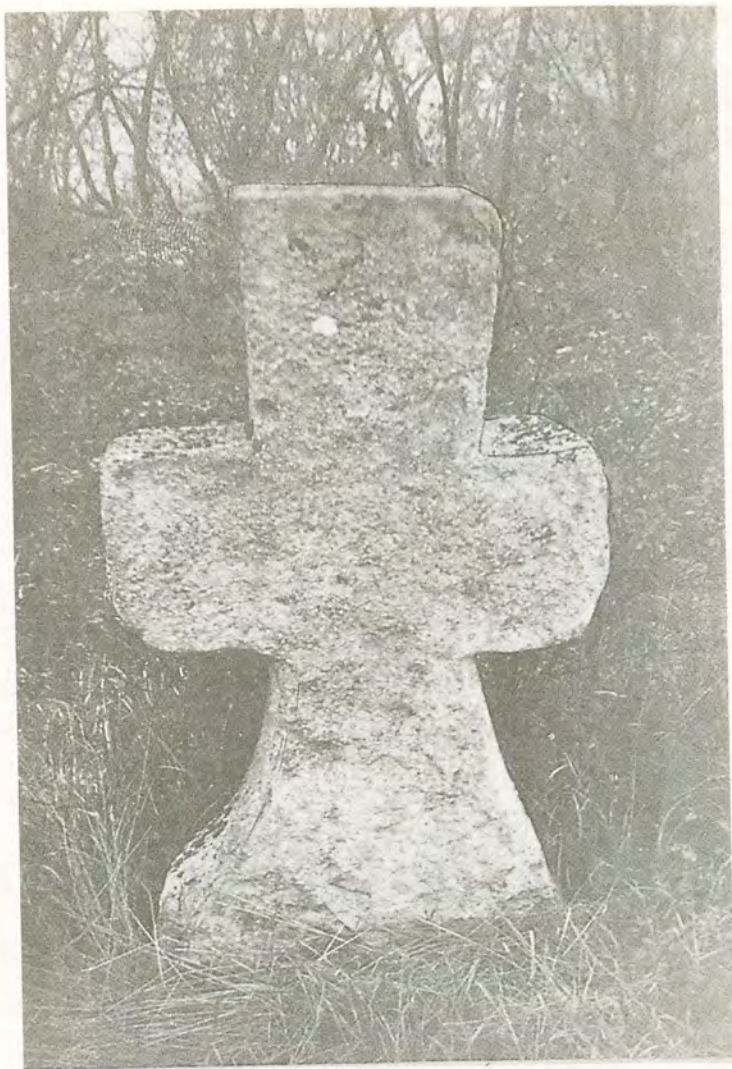
Фрагмент прямого хреста з сяйвом в Овідіополі

Лапчато-трилистний хрест в Овідіополі (№ 1)

Лапчатий хрест у с. Роксолани (№1)

Лапчато-прямий хрест біля с.Кароліно-Бугаз (№ 1)

VII

Лапчатий хрест на північному кладовищі
с.Василівка (№ 1)

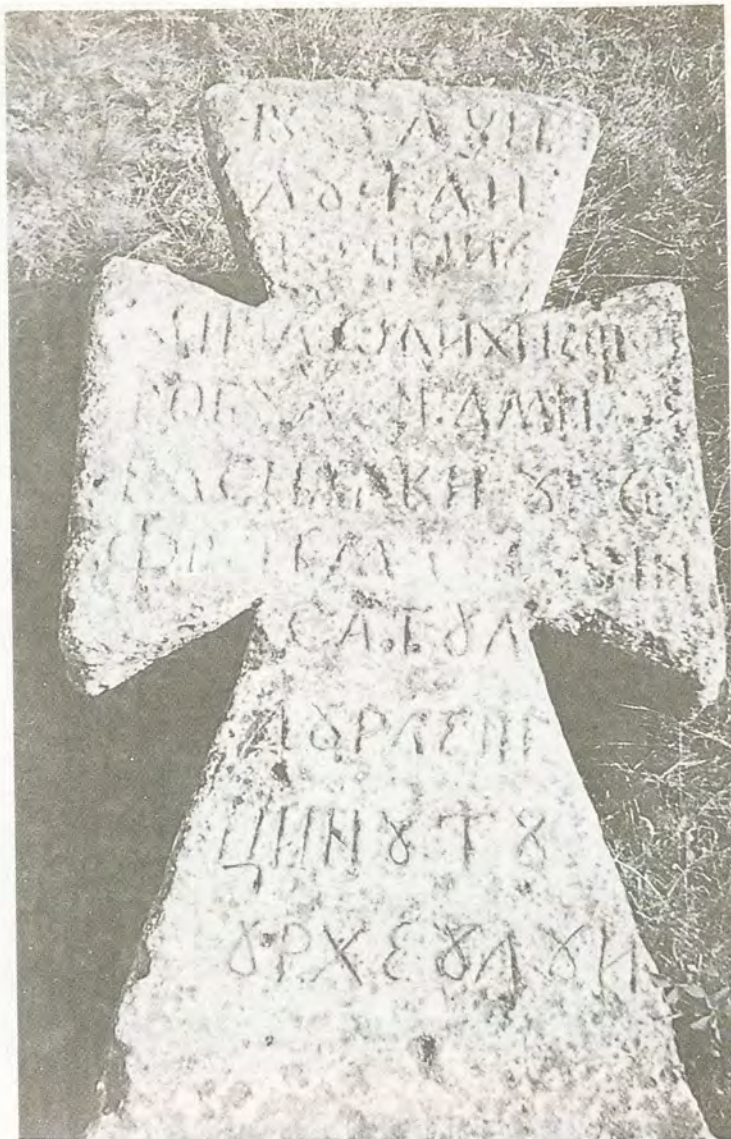
VIII

Лапчатий хрест на північному кладовищі
с.Василівка (№ 4)

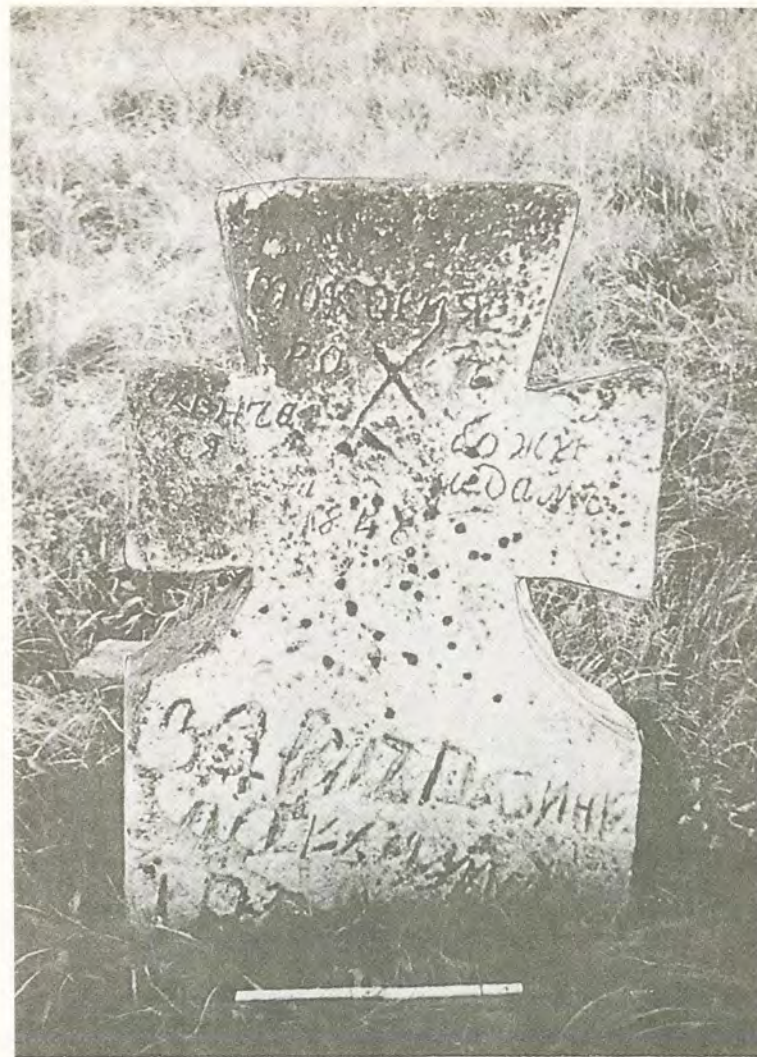

Фрагмент лапчатого хреста на північному кладовищі
с.Василівка (№ 9)

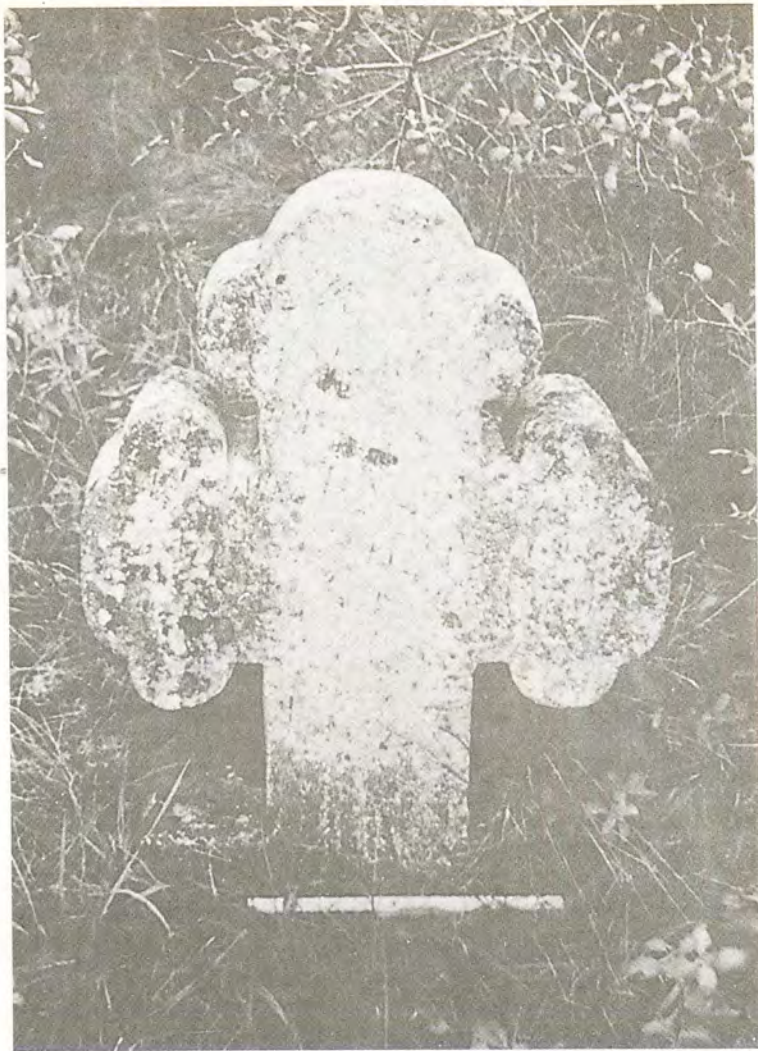
Лапчатий хрест з молдавським написом
біля с.Доброжанове (№ 3)

XI

Лапчатий хрест біля с.Дальник (№ 1)

XII

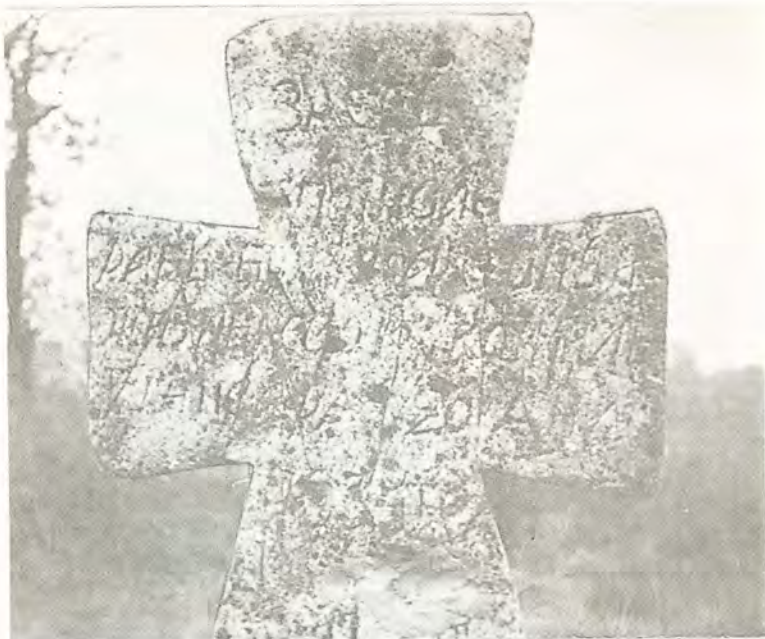
Трилистний хрест біля с. Дальник

XIII

Лягчаті хрести на кладовищі біля с. Грибівка (№ 1-2)

XIV

Реконструйований хрест біля с.Грибівка (№ 2)

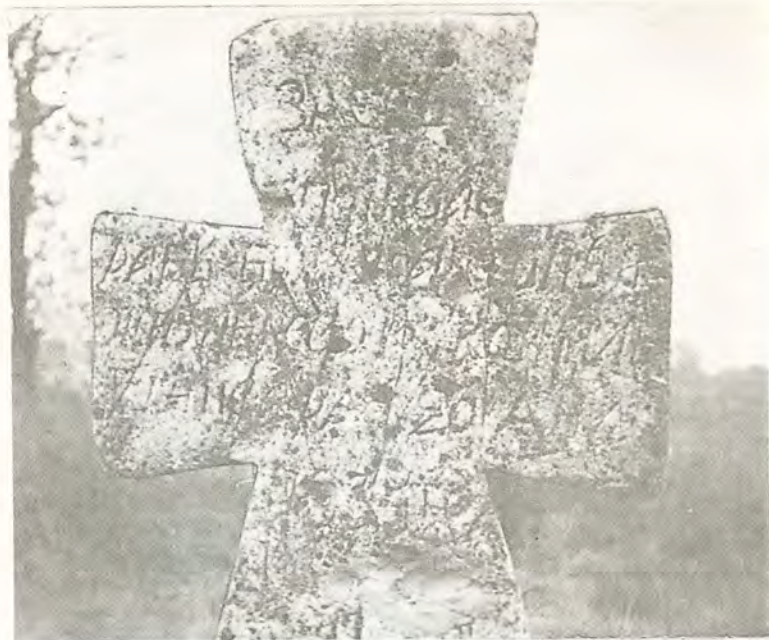
Стела на першому некрополі с.В.Дальник(ІУ квартал- № 2)

XV

Трилистно-прямий хрест у с.В.Дальник (І квартал - № 1)

XVI

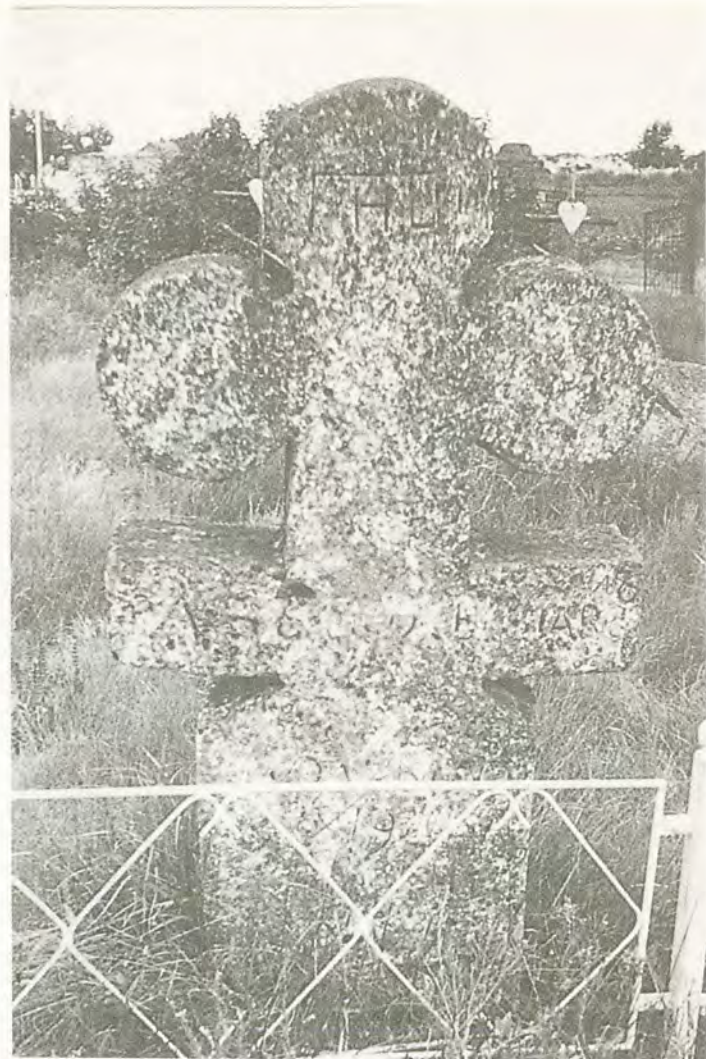

Реконструйований хрест біля с.Грибівка (№ 2)

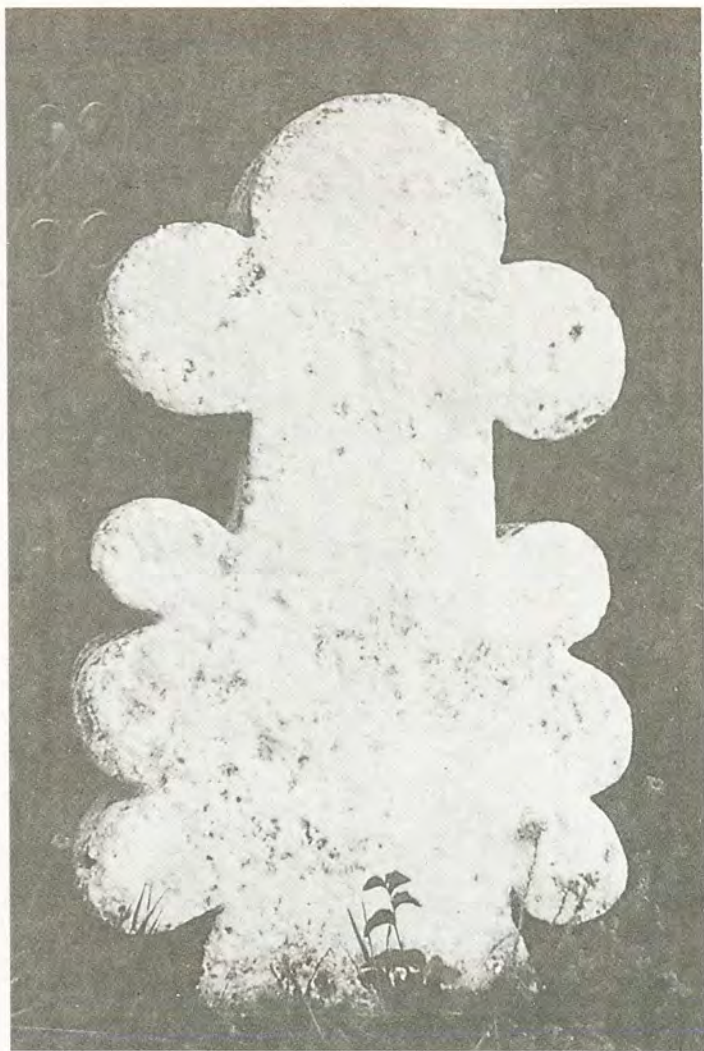
Стела на першому некрополі с.В.Дальник(ІУ квартал- № 2)

XV

Трилистно-прямий хрест у с.В.Дальник (І квартал - № 1)

XVI

Трилиственный хрест у с.В.Дальник (I квартал - № 11)

Округлий хрест у с.В.Дальник (I квартал - № 13)

Лапчатий хрест у с.В.Дальник (III квартал - № 1)

Трилистний хрест на першому кладовищі
с.В.Дальник (IV квартал - № 1)

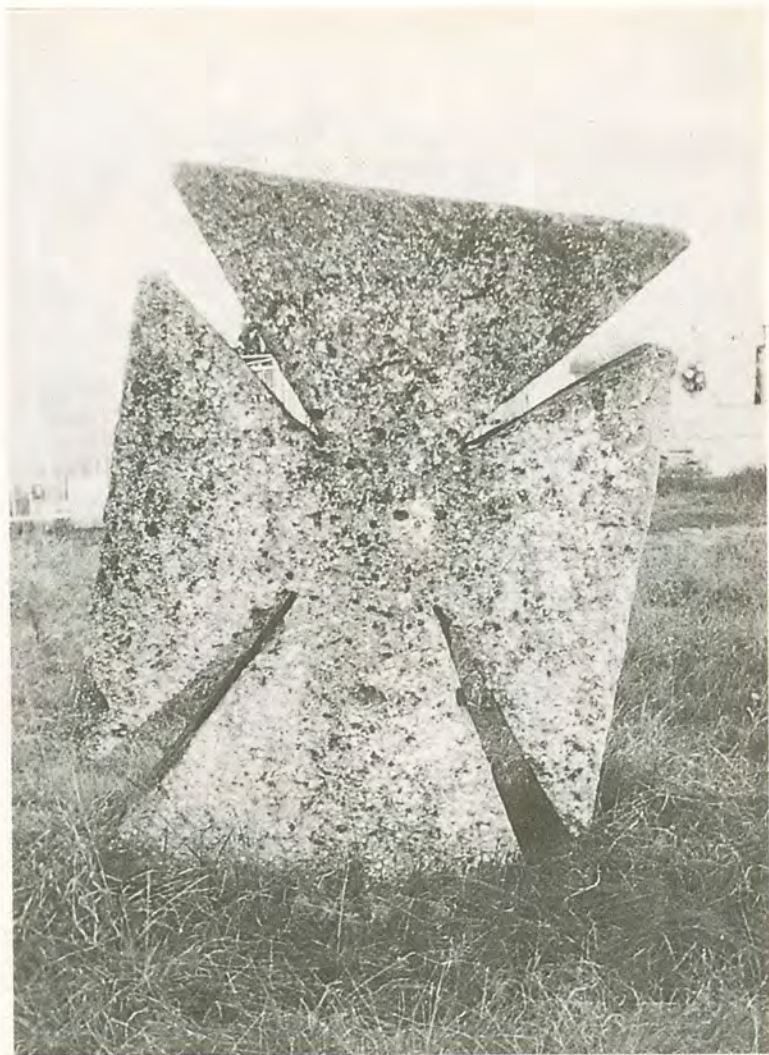
Хрестоподібний пам'ятник на першому кладовищі
с.В.Дальник (IV квартал - № 12)

XXIII

Зубчатий (круглий) хрест на першому кладовищі
с.В.Дальник (IV квартал - № 13)

XXIV

Лапчатий хрест в с.Прилиманське (№ 1)

Трилистний хрест у с.Прилиманське (№ 4)

Сапожников Ігор Вікторович

КАМ'ЯНІ ХРЕСТИ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ
(XVIII - перша половина XIX ст.)

наукове видання

Набір - Т.В.Сивкова

Комп'ютерна верстка - І.О.Корабльов

Коректори - О.І.Сапожникова, Г.В.Сапожникова

Технічний редактор - І.В.Сапожников

Форм. 60x84 1/16. Ум. друк. арк. - 11,16. Обл.-вид. арк. - 10,8.
Друк офсетний. Папір газетний. Зам. 3513. Тираж 1500.

Видавництво «Чорномор'я», м. Одеса, пл. Незалежності, 1.